

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Географічний факультет
Кафедра географії та методики її навчання

Кваліфікаційна робота

**ЗАСТОСУВАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО ПРИНЦИПУ
В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ НВСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ**

Спеціальність 014.07 Середня освіта (Географія)
Освітня програма Середня освіта (Географія)

Здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Бондарєва Дмитра Сергійовича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат географічних наук, доцент
Дем'янчук Петро Михайлович

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат географічних наук, доцент
кафедри географії України і туризму
Рудакевич Іван Романович

АНОТАЦІЯ

Бондарєв Д. С. Застосування краєзнавчого принципу в процесі вивчення населення України в шкільному курсі географії. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» зі спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія) . Тернопіль, 2025. 90 с.

У роботі із застосуванням краєзнавчого принципу (на прикладі Кременецького району) охарактеризовано основні етапи заселеності території, особливості формування поселенської мережі та сучасні тенденції демографічних процесів на теренах краю. Охарактеризовано демографічну ситуацію в регіоні, оцінено масштаби смертності населення та визначено основні причинні фактори. Обґрунтовано можливості використання матеріалів дослідження в шкільному курсі географії.

Ключові слова: заселеність території, поселенська мережа, демографічна ситуація, відтворення населення, депопуляція.

ABSTRACT

Bondarev D. S. Application of the local history principle in the process of studying the population of Ukraine in the school geography course. Master's thesis for the MA degree in the specialty 014.07 Secondary Education (Geography). Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2025.. 90 p.

In the work using the local history principle (using the example of the Kremenets district), the main stages of the territory's settlement, the features of the formation of the settlement network and modern trends in demographic processes in the region are characterized. The demographic situation in the region is characterized, the scale of population mortality is estimated and the main causal factors are identified. The possibilities of using research materials in the school geography course are substantiated.

Keywords: territory population, settlement network, demographic situation, population reproduction, depopulation.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	7
1.1. Підходи і концепції демографічних досліджень	7
1.2. Алгоритм проведення аналізу демографічної ситуації.....	11
1.3. Аналіз і оцінювання демографічної ситуація	13
1.3.1. Оцінювання народжуваності, відтворення населення та основних причинних факторів.....	13
1.2.2. Оцінювання рівня смертності та основних причин, що її зумовлюють	18
1.2.3. Методика обчислення коефіцієнта життєвості населення.....	20
РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННІ ТЕРИТОРІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ.....	22
2.1. З історії заселення території	22
2.2. Формування поселенської мережі	30
2.3. Сучасна структура мережі поселень	35
РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА Й АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ.....	39
3.1. Сучасні тенденції й особливості процесів відтворення населення.....	39
3.1.1. Статеві-вікова структура населення	42
3.1.2. Відтворення населення.....	51
3.2. Смертність населення, структура та ієрархія причин смерті	58
3.2.1. Смертність населення	58
3.2.2. Структура та ієрархія причин смерті.....	58
3.3. Пропозиції з поліпшення демографічної ситуації в регіоні	61
РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ШКОЛІ ..	65
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Краєзнавчий принцип у методиці викладання географії полягає у використанні місцевого матеріалу як основи для пояснення загальногеографічних закономірностей, понять і теорій. Створення територіальних громад (ТГ) перетворило місцеве краєзнавство на суспільно-практичну необхідність. Учні повинні розуміти демографічний та поселенський потенціал саме своєї громади (звідки люди мігрують, куди їдуть працювати, яка вікова структура їхнього села/міста) для участі у плануванні її розвитку.

Краєзнавчий підхід до вивчення населення свого краю є основою для виховання почуття любові та відповідальності за свою малу Батьківщину, що набуває критичного значення в умовах війни та післявоєнного відновлення. Крім цього, вивчення населення через призму місцевих реалій забезпечує перехід від абстрактного запам'ятовування фактів до практичного аналізу і формування ключових компетентностей: критичного мислення, вміння працювати з картою та статистичними матеріалами.

Проблематикою застосування краєзнавчого принципу в процесі викладання географії в Україні займалася ціла плеяда вчених-методистів, оскільки цей принцип є одним із наріжних каменів шкільної географічної освіти з радянських часів і до сьогодні. О. Топузов в своїх працях акцентує увагу на загальних методологічних підходах у географічній освіті, стандартизації та компетентнісній освіті, де краєзнавчий матеріал є важливим інструментом. У монографії «Географічна освіта в Україні: проблеми і перспективи» [55] він обґрунтовує роль місцевого матеріалу у формуванні просторової та екологічної компетентності учнів. С. Кобернік у підручнику «Методика викладання географії в школі» [18] чітко формулює вимоги до застосування принципу зв'язку навчання з життям і краєзнавчого принципу як інструментів, що роблять вивчення соціально-економічних процесів (в тім

числі й населення) більш зрозумілим та актуальним через регіональні приклади. Г. Шипуліна [61, 62] детально розглядає методичні умови та форми роботи (зокрема, з населенням), які дозволяють максимально ефективно інтегрувати місцевий матеріал у викладання будь-якої географічної теми, забезпечуючи територіальну свідомість учнів. Ці та багато інших праць вітчизняних вчених [26, 56 та ін.], підтверджують, що краєзнавчий принцип у вивченні населення є не просто додатковим елементом, а ключовою методичною вимогою, особливо після впровадження реформи децентралізації.

Метою магістерської роботи є аналіз і оцінка демографічної ситуації в Кременецькому районі та обґрунтування можливостей використання матеріалів дослідження в шкільному курсі географія для того, щоби зробити навчання більш наочним, емоційним та особистісно-орієнтованим.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- 1) узагальнити концептуальні засади демографічних досліджень та систематизувати різнобічну статистичну інформацію про демографічну ситуацію в єдиній базі даних;
- 2) проаналізувати просторово-часові особливості заселення території та формування поселенської мережі;
- 3) провести аналіз демографічної ситуації, визначити масштаби депопуляції;
- 4) проаналізувати масштаби і структуру смертності населення та причин що її обумовлюють;
- 5) обґрунтувати можливості використання матеріалів магістерської роботи в школі під час вивчення населення України.

Об'єкт дослідження – населення Кременецького району.

Предмет дослідження – демографічна ситуація в Кременецькому районі та основні причинні фактори, що її обумовлюють.

Методологічною основою дослідження слугували теоретичні положення і методичні підходи вітчизняних і зарубіжних учених в галузі

географії населення, демографії, соціальної географії, а також досвід та напрацювання вчених з методики створення інфографіки геодемографічного змісту.

Методи дослідження: загальнонаукові методи – наукової абстракції, порівняння, аналізу і синтезу, узагальнення, методи класифікації та систематизації емпіричних даних, статистико-математичний. Крім цього, застосовано прийоми графічного аналізу.

Для обробки статистичної інформації та побудови графіків, діаграм, використано ліцензійну програму Microsoft Excel. Ілюстративний матеріал (в тім числі й інфографіку) побудовано за допомогою програмних засобів Corel DRAW X10.

Обсяг і структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Робота викладена на 88 сторінках, містить 10 таблиць, 15 авторських рисунків та 16 додатків (12 сторінок). Список використаних джерел нараховує 72 найменування, з них кирилицею – 65, латиною – 7.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Підходи і концепції демографічних досліджень

У 2020 р. завершилась зміна адміністративно-територіального поділу, передбачена адміністративною реформою, яка тривала з 2015 року. Ці зміни необхідно враховувати при аналізі показників, які в сукупності характеризують демографічну ситуацію в новостворених адміністративно-територіальних одиницях – адміністративних районах та територіальних громадах (ТГ), результати яких дуже важливі для органів місцевого самоврядування, особливо з точки зору розвитку людського капіталу. Аналіз і оцінка динаміки чисельності населення та його природного приросту (убутку) на низовому рівні – на рівні ТГ – покаже потенційні перспективи розвитку новоутворених громад, виклики та нагальні проблеми, які стоять перед ними, і які необхідно вирішувати тощо. Такий аналіз вкрай необхідний також для розробки і ухвалення необхідних рішень щодо покращення медичного обслуговування та доступності до медичних послуг всіх категорій населення громад.

Важливе значення у такого роду дослідженнях, як і в інших напрямках наукових досліджень, має понятійно-термінологічний апарат.

Найбільш поширені в наукових публікаціях такі визначення демографічної ситуації: *«Демографічна ситуація – це стан демографічних процесів, складу й розміщення населення в якийсь певний час, найчастіше у той чи інший рік. Через послідовність демографічних ситуацій, що змінюють одна одну, виявляють себе головні закономірності відтворення населення та його розселення»* [12, С.152]. Більш вузьке визначення цього терміну: *«Демографічна ситуація – це стан відтворення населення у регіоні, який призводить до чітко визначеного демографічного результату, а саме – до тих чи інших особливостей статевої та вікової структури й відповідних змін*

загальної чисельності населення та його вікових груп» [, С. 408-409]. З цих визначень видно, що демографічна ситуація є системним багатомірним статистичним показником стану населення, який виражений у просторово-часових характеристиках. З іншого боку, демографічна ситуація є підсистемою (складовою) соціогеосистеми, і, в свою чергу, разом з іншими підсистемами (соціально-економічна ситуація, екологічна ситуація і т. д.), фіксує її стан у якісному і кількісному вираженні.

Сам термін «демографічна ситуація» був введений в наукову літературу у Д.Валентеєм у 1970 р.. В цей же час, для демографічної характеристики населення, М.Агафоновим було введено термін *«демографічна обстановка»*. Узагалі ці терміни здебільшого вживаються як синоніми (зокрема такої думки притримуються І.Прибиткова, С.Стеценко, Ю.Муромцева). Інші вчені вкладають різний зміст в ці поняття і трактують так: *«ситуація – стан соціогеосистеми на даний момент»*, а *«обстановка – послідовна зміна ситуацій, динамічність соціогеосистеми»* [цит. за 45].

Дуже важливим для демографічних досліджень є тлумачення терміну «демографічна ситуація». Різні тлумачення цього терміну дали С.Ковальов, Н.Ковалевська, Б.Хорєв.

С.Ковальов і Н.Ковалевська розуміють демографічну ситуацію як *«співвідношення величин народжуваності, смертності, міграційної рухливості і тенденцій, що склалися в даній територіальній групі населення, її зміни, що створюють певну статеву-вікову структуру населення, певну динаміку чисельності і умови його подальшого відтворення»* [1980].

Б.Хорєв: *«демографічна ситуація – це конкретний (в певних історико-географічних умовах) стан населення, який зумовлюється соціально-економічними факторами певного місця і часу»* [1975].

Методологічні, методичні і прикладні аспекти аналізу закономірностей динаміки демографічних показників розглянуто у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних статистів та демографів. Так, зокрема, ця проблематика ґрунтовно вивчалась А. Боярським, Д. Валентеєм, І. Венецьким,

А. Волковою, Ю. Корчак-Чепурковським, С. Новосельським, М. Птухою, Б. Урланісом та ін. Дослідженням проблематики відтворення населення в нашій країні на сучасному етапі через призму ретроспективи, присвячено чимало праць. Найбільш цитованими з них є одноосібні та/чи колективні роботи, опубліковані І.Курило, Е.Лібановою, Н.Власенко, С.Пирожковим, Н.Левчук, Н.Рингач, П.Шевчуком, О.Макаровою, С.Аксьоновою, С.Стеценко, В.Стещенко, О. Хомритою та ін.). У роботах цих та інших вчених відмічено негативні тенденції у відтворенні населення країни, які набули загрозливого характеру. Мова йде про демографічну кризу, яка з кожним роком чим раз більше загострюється. У публікаціях згаданих авторів також розглядаються питання з'ясування причин, які призвели до демографічної кризи в нашій державі, а також які наслідки цього негативного процесу слід очікувати на найближчу перспективу. Вчені наголошують на тому, що, одним з проявів демографічної кризи є поступове зниження народжуваності та тлі зростання рівня смертності. Щодо останнього, то вченими робиться наголос на проблемі передчасної смертності, зростання надсмертності чоловічого населення трудоактивного віку, що, на їх думку, загрожує безпеці країни. У низці комплексних монографічних виданнях, підготовлених фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, розглянуто, крім питань, про які йшлося вище, ще й проблему бідності в Україні, стану здоров'я та якості життя, проблему розробки ефективної демографічної політики на сучасному етапі тощо [27-28, 38, 51-52 та ін.].

Стосовно демографічної політики, то тут важливо відмітити, що її розроблення повинно базуватись на *«...адекватному інформаційно-аналітичному забезпеченні, важливим компонентом якого є статистичний аналіз закономірностей медико-демографічних явищ і процесів, що обумовлює потребу удосконалення методології, методики, і підходів їх оцінювання, виявлення тенденцій динаміки, а також конкретних факторів, які так чи інакше, більшою чи меншою мірою впливають на медико-демографічну ситуацію та визначають її особливості в тому чи іншому регіоні»* [24, С. 172].

Демографічні аспекти вивчення населення і його розселення – це науково обґрунтований збір та аналіз демографічних даних у територіальному розрізі з метою їхнього дослідження з медичного погляду, що дає змогу виявити закономірності кількості суспільного здоров'я та особливості поширення захворювань. Демографічне дослідження населення найчастіше проводять на підставі аналізу таких показників [52]: а) демографічних чи показників кількості, складу і руху населення (загальна кількість населення, розподіл його по території чи розселення, природний рух населення: народжуваність, смертність, природний приріст, а також міграційні процеси, середня тривалість очікуваного життя тощо); б) показників фізичного розвитку населення, які здебільшого подають на фоні віково-статевої структури населення.

Темпи зростання населення неоднакові в різних країнах і в деяких вони вже сьогодні близькі до нуля або навіть нижче за нуль, тобто населення не росте, а убуває. Такий спад населення називається в демографії *депопуляцією*. До країн де чисельність населення зменшується (убуває), напр. належать: Латвія – населення зменшується з 1990 р., Україна – з 1998 р., Болгарія – з 1993, Румунія – з 1991 р., після 2000 р. почалася депопуляція в Бельгії, Іспанії, Німеччині, Швейцарії, після 2005 р. – в Японії.

Дослідження рівня та *причин смертності* населення знаходяться в центрі досліджень українських вчених: Е. Лібанової, В. Таралло, В.Стешенко, І.Курило, І. Прибиткової, С.Пирожкова, Н.Рингач, А. Хомри та ін.

Серед дослідження рівня смертності досить актуальним є втрати людського капіталу, які відбуваються через *передчасну смертність* (за критерієм ВООЗ передчасною вважається смертність у віці до 65 років), спричинені ними кількісні та якісні зміни народонаселення істотно впливають на економічний, військовий, інтелектуальний потенціал країни, визначають загрозу прогресивному суспільному розвитку і процесу відтворення населення. передчасна смертність впливає на скорочення тривалості життя та загрожує національній безпеці країни. Фахівці вважають демографічну кризу реальною загрозою виникнення глибоких незворотних наслідків у соціально-

економічному та духовному розвитку української нації, прогнозуючи зумовлену нею небезпеку національним інтересам України.

За мінімальними оцінками експертів ВООЗ, зниження смертності дорослого населення у країнах Східної Європи на 2% на рік упродовж чверті сторіччя призвело б до економічної вигоди в обсязі 25-40% нинішнього загального доходу цих країн. За даними досліджень, унаслідок розладів здоров'я і високої передчасної смертності в Україні щорічно втрачається близько 4 млн людино-років потенційного життя та від 47,9 до 89,1 млрд грн. недовиробленого національного продукту; виплати на соціальну страхову допомогу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю разом з виплатами через виробничі травми та професійні захворювання складають майже 5 млрд грн. на рік [38].

Проблеми *«розселення»* та *«системи розселення»* розглядали у своїх роботах: А.Доценко, Б.Заставецький, Л.Заставецька, І.Косташук, Л.Немець, Я. Олійник, І. Пилипенко, Ю.Пітюренко, К.Сегіда, О.Топчієв, О.Шаблій, В.Яворська та інші. Зокрема А. Доценко [13] присвятив свої роботи дослідженню територіальної організації розселення, а також вивченню особливостей динаміки та структури сільського розселення; Л.Заставецька здійснила аналіз принципів формування і механізмів функціонування нових територіальних громад і систем розселення Тернопільської області, а також дослідження трансформації системи розселення регіону, в умовах реформування адміністративно-територіального устрою України [15, 16].

1.2. Алгоритм проведення аналізу демографічної ситуації

Аналіз демографічної ситуації в Кременецькому районі проводився у 3 послідовні етапи, кожен з яких передбачав виконання нами декількох завдань, зокрема:

- організаційний етап (формулювання проблеми та актуальності дослідження), який передбачав: а) визначення об'єкта і предмета досліджень; б) формулювання мети і завдань; в) підбір відповідних методів дослідження;
- етап збору первинної статистичної інформації, її первинної обробки та

систематизації, аналізу емпіричних даних.

– етап обробки статінформації, який передбачав: а) розрахунок різних статистичних показників, формування тематичних таблиць; б) обчислення та аналіз похідних величин (спеціальних коефіцієнтів, відсотків), в) розроблення картографічних творів, графіків, діаграм, інфографіки тощо);

– завершальний етап – етап оформлення текстової частини дослідження, формулювання висновків та рекомендацій.

Для обчислення низки показників застосовано методи статистичної обробки первинної інформації [12, 34, 36 та ін.]:

Статистичні дані – це сукупність показників, отриманих внаслідок статистичного спостереження або обробки даних, тобто це окремі числові значення статистичних показників. Вони завжди визначені не тільки якісно, а й кількісно та залежать від конкретних умов місця і часу.

Варіаційний ряд розподілу – це такий ряд, у якому варіанти розташовані в порядку зростання або спадання, вказані їх частоти. Використано для побудови графіків та картосхем, які в найбільш простій і доступній формі дозволяє піддати аналізу (візуально) статистичний ряд розподілу.

Метод узагальнюючих показників – це оброблення показників, яке полягає в перетворенні абсолютних величин в узагальнюючі показники (середні та відносні величини), що характеризують одним числом найтипівіші поширені сторони явищ, які вивчаються.

Відносні величини – це статистичні показники, що виражають кількісні співвідношення між явищами або процесами суспільного життя, тобто узагальнюючі показники, які є результатом ділення однієї величини на іншу. Відносні величини виражаються у коефіцієнтах, відсотках (%), промилях (‰), продецимилях (при порівнянні відносно малих величин) та в іменованих числах. Якщо база порівняння приймається за одиницю, то відносна величина отримується в коефіцієнтах. Якщо за 100 % – у відсотках, 1000 у – промилях ‰.

Динамічний ряд – це послідовність чисел, які характеризують зміну того чи іншого демографічного явища.

1.3. Аналіз і оцінювання демографічної ситуація

1.3.1. Оцінювання народжуваності, відтворення населення та основних причинних факторів

Демографічні показники – показники, які характеризують стан та якісний склад населення: народжуваність, смертність, природний приріст населення, механічний приріст населення, статеву піраміду. До демографічних показників належить також чисельність та структура населення, густота населення, сімейна структура тощо. Найбільшу важливість мають показники природного руху населення [12, 34, 35].

Чисельність населення території змінюється завдяки дії двох процесів – *природного руху населення і механічного руху (міграції)*. Величина абсолютного приросту чисельності населення таким чином, залежить від чотирьох складових: числа народжень і смертей, а також чисел іммігрантів і емігрантів, виявлених протягом розглянутого періоду.

Оскільки офіційні дані щодо чисельності населення в Кременецькому районі у статистичних довідниках подано лише для 2020-2022 рр. (за 2023 і 2024 роки дані відсутні), то для того щоби дещо ширше простежити динаміку зміни людності досліджуваного регіону (за 5-річний період – 2020-2024 рр.) нами використано *метод екстраполяції* пропорційного середньорічного темпу природного убутку (або абсолютної втрати) населення. На основі отриманих оціночних (ймовірнісних) показників чисельності населення у 2023 і 2024 рр. нами побудовано стовпчикову діаграму динаміки людності Кременецького району за 5 років (2020-2024 рр.), в тім числі і за типами поселень (міські жителі і сільські жителі). Наголосимо на тому, що отримані нами ймовірнісні показники не враховують внутрішньо переміщених осіб, оскільки базовими були 2020-2022 рр. станом на 1 січня, тобто до початку повномасштабної війни. За допомогою цього ж методу отримано оціночні (ймовірнісні) показники людності міст Кременецького району у 2023 і 2024 рр.

Вихідні дані:

Загальний убуток міського населення за 2022 рік (розрахунковий):

$$\Delta P_{2022} = P_{2022} - P_{2023} = 44\,646 - 44\,455 = 191 \text{ особа.}$$

Загальний убуток міського населення за 2023 рік (розрахунковий):

$$\Delta P_{2023} = P_{2023} - P_{2024} = 44\,455 - 44\,116 = 339 \text{ осіб.}$$

Убуток у кожному місті розраховується пропорційно його частці у загальному міському населенні на початок відповідного року.

Обчислення чисельності населення на 01.01.2023 рік.

На 01.01.2023 року загальний убуток міського населення становив 191 особу (44 646 – 44 455), тоді чисельність населення становитиме:

Таблиця 1.1

Місто	Чисельність на 1.01.2022	Частка на 01.01.2022	Убуток за 2022 (заг. убуток × частка)	Оцінка на 01.01.2023
Кременець	20 546	45,98%	$191 \times 0,4598 = 88$	$20\,546 - 88 = 20\,458$
Почаїв	7 537	16,88%	$191 \times 0,1688 = 32$	$7\,537 - 32 = 7\,505$
Ланівці	8 261	18,50%	$191 \times 0,1850 = 35$	$8\,261 - 35 = 8\,226$
Шумськ	5 284	11,83%	$191 \times 0,1183 = 23$	$5\,284 - 23 = 5\,261$
сmt Вишнівець	3 018	6,80%	$191 \times 0,0680 = 13$	$3\,018 - 13 = 3\,005$
РАЗОМ	44 646	100,00%	191	44 455

Аналогічно розраховуємо чисельність населення на 01.01.2024 рік.

На 01.01.2024 року загальний убуток міського населення становив 339 осіб (44 455 - 44 116).

Таблиця 1.2

Оціночна чисельність населення для міст Кременецького району
(без урахування міграції, за методом пропорційного убутку)

Місто	Чисельність на 01.01.2022	Оцінка на 01.01.2023	Оцінка на 01.01.2024
Кременець	20 546	20 458	20 302
Почаїв	7 537	7 505	7 448
Ланівці	8 261	8 226	8 163
Шумськ	5 284	5 261	5 221
Вишнівець	3 018	3 005	2 982
Разом	44 646	44 455	44 116

Загальний коефіцієнт народжуваності розраховується як відношення абсолютного числа народжень до середньої чисельності населення за період,

звичайно за рік. Це відношення для наочності множить на 1000, тобто загальний коефіцієнт народжуваності виміряється в проміле (‰) [34].

Рівень народжуваності визначається не стільки біологічними, скільки соціальними факторами, кількість дітей у сім'ї більшою мірою визначається бажанням батьків мати дітей, а ймовірність народження кожної наступної дитини значною мірою залежить від кількості вже народжених дітей. При цьому чим більше поширене свідоме материнство і планування сім'ї, чим далі на другий план відходить фізіологічна сторона народжуваності, тим більше значення набуває кількість народжених дітей як фактор, що визначає ймовірність народження наступної дитини.

Коефіцієнт (індекс) дітності – відношення чисельності дітей у віці 0-4 роки до чисельності жінок репродуктивного (15-49 років) віку [34].

Просте відтворення населення (Simple reproduction) – відтворення населення, за якого покоління дітей, які замінюють покоління батьків, і покоління батьків дорівнюють одне одному за своєю абсолютною чисельністю. У такому населенні утворюється постійна статеві-вікова структура (стаціонарний тип). Загальна чисельність населення не збільшується. За певних несприятливих умов значна вірогідність переходу до звуженого відтворення.

Для того щоби спрогнозувати, як змінюватиметься природний приріст населення Кременецького району у наступні роки (тенденція зміни показників), нами використано поліноміальну апроксимацію. Це вбудована функція Microsoft Excel, яка дозволяє будувати лінії трендів на основі діаграми.

Лінія тренду це графічне відображенням спрямованості змін середніх значень аналізованих показників у майбутньому (графік апроксимуючої функції), тобто який приблизно показник буде на якусь певну дату за умови збереження поточної тенденції. Іншими словами, на підставі графіка, який містить лінію тренду певного показника, можна зробити більш-менш точний прогноз його зміни на конкретний період часу.

Точність вірогідності апроксимації визначають показником *R-квадрат* (R^2) – величина, яка знаходиться в межах діапазону від 0 до 1, і яка відображає близькість числових значень лінії тренду до фактичних даних. Лінія тренду буде найбільш правдоподібною, у випадку, коли показник R^2 буде близьким до 1 (*якщо рівень R^2 дорівнює 1, або наближений до 1, то модель вважається максимально достовірною. Чим далі рівень від одиниці, тим рівень достовірності менший*). Цей показник також ще називають *квадратом змішаної кореляції*. При апроксимації статистичних даних за допомогою лінії тренду показник R^2 в Excel розраховується автоматично. Отриманий таким чином результат можна вивести на діаграму.

Для того щоби отримати найбільш достовірні величини апроксимації (див. розділ 2), для показників «народжуваність», «смертність» і «природний приріст» нами застосовано 2 степінь. Лінії трендів, як це видно з діаграми, максимально достовірні, оскільки значення R^2 наближені до 1

Узагальнюючою кількісною характеристикою вікової структури, яка показує навантаження на суспільство непродуктивним населенням є *демографічне навантаження*. Практичне застосування ці показники мають при розрахунках витрат, необхідних для пенсійного забезпечення, витрат на утримання дітей, які використовуються при розробці заходів щодо соціального забезпечення та раціонального використання трудових ресурсів.

Навантаження особами у віці 0-14 років – це кількісна характеристика вікової структури населення, яка показує навантаження на суспільство особами у віці, молодшому за працездатний (0-14 років) [34].

Навантаження особами у віці 65 років і старше – це кількісна характеристика вікової структури населення, яка показує навантаження на суспільство особами у віці, старшому за працездатний [34].

Із статистичних даних відомо, що чисельність працездатного населення (15–59 років) у Кременецькому районі становить 84 642 особи, а чисельність непрацездатного населення (0–14 та 60+ років) становить 55 371 особу. Розрахуємо такі показники: 1) загальний коефіцієнт демографічного

навантаження на працездатне населення (дітьми – віком 0-14 років та особами віком 60 років і старше); 2) коефіцієнт навантаження допрацездатним населенням (дітьми – віком 0-14 років); 3) коефіцієнт навантаження післяпрацездатним населенням (особами віком 60 років і старше).

1. Загальний коефіцієнт демографічного навантаження. Цей показник відображає навантаження всім непрацездатним населенням (дітьми та людьми похилого віку) на працездатне населення.

$$\text{КДН}_{\text{заг}} = \frac{H_{0-14} + H_{60+}}{H_{15-59}} \times 1000 \quad (1.1)$$

$$\text{КДН}_{\text{заг}} = \frac{23053 + 31418}{84642} \times 1000 = 654 \text{ особи}$$

Отже, на кожну 1000 осіб працездатного віку припадає приблизно 654 непрацездатних жителі району.

2. Коефіцієнт навантаження допрацездатним населенням (дітьми)

$$\text{КДН}_{\text{діти}} = \frac{H_{0-14}}{H_{15-59}} \times 1000 \quad (1.2)$$

$$\text{КДН}_{\text{заг}} = \frac{23053}{84642} \times 1000 = 283 \text{ особи}$$

Отже, на кожну 1000 осіб працездатного віку припадає 283 дитини.

3. Коефіцієнт навантаження післяпрацездатним населенням (людьми 60+)

$$\text{КДН}_{\text{діти}} = \frac{H_{60+}}{H_{15-59}} \times 1000 \quad (1.3)$$

$$\text{КДН}_{\text{заг}} = \frac{31408}{84642} \times 1000 = 371 \text{ особа}$$

Отже, на кожну 1000 осіб працездатного віку припадає 371 особа віком 60 років і старше.

Таким чином, основною тенденцією, як бачимо з отриманих результатів, є домінування навантаження старістю, тобто навантаження людьми похилого віку (371 особа). Навантаження людьми похилого віку значно перевищує навантаження дітьми (283 особи). Це свідчить про глибоке демографічне старіння населення Кременецького району, що, відповідно, створює значне фінансове навантаження на систему соціального забезпечення та пенсійний

фонд, бо більшість ресурсів, спрямованих на непрацездатне населення, йде на підтримку старших поколінь.

1.2.2. Оцінювання рівня смертності та основних причин, що її зумовлюють

Смертність є одним з найоб'єктивніших показників стану здоров'я населення. Вона детермінована багатьма чинниками, які по-різному поєднуючись між собою, обумовлюють безпосередню причину смерті окремої людини, цілого покоління і загалом визначають показник смертності населення [64]. Тому й не дивно, що проблема смертності була і залишається в центрі уваги вчених різних галузей знань, передусім демографів, медико-географів, геоекологів [7, 9-10, 38].

Проблеми смертності населення, як важливого фактору демографічної кризи в Україні, розглядалися у працях багатьох вітчизняних вчених, зокрема Н. Левчук, Е. Лібанової [19, 27, 28], Н. Рингач [38], Ю. Ященко, О. Семенюк [63] та багатьма іншими. В останні роки окремі аспекти проблеми смертності населення Тернопільської області та з'ясування причин, що їх зумовлюють, були розглянуті в роботах О. Кустовської, [23], І. Дем'янчук [9? 10], П. Дем'янчука, Л. Заставецької [11] та ін. Проте, на рівні адміністративних районів, створених в рамках адміністративно-територіальної реформи 2020 року, такого роду досліджень практично немає, що й обумовлює актуальність заявленої теми.

Смертність (англ. Mortality) тлумачать «як процес вимирання населення, статистично реєстрований числом смертей в конкретній популяції за певний період часу» [34]. В Україні абсолютна більшість смертей реєструється, на відміну від кількості захворюваності. Смертність детермінована багатьма причинами, «які по-різному поєднуючись між собою, вони обумовлюють безпосередню причину смерті окремо взятої людини і в цілому визначають показник смертності населення» [48].

Під причиною смерті розуміють «...безпосередню подію, що призвела до

смерті людини – хвороби, патології, травми, а також обставина нещасного випадку зі смертельним результатом, насильницька смерть, самогубство» [48].

Таблиця 1.3

Міжнародна оцінна шкала основних демографічних показників [11]

Рівень показника	Середня очікувана тривалість життя, років	Коефіцієнти смертності, ‰		Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰
		загальний	немовлят	
Надзвичайно низький	до 30	до 7	5-7	до 10
Дуже низький	30-40	7-10	7-10	10-12
Низький	40-55	10-12	10-12	12-16
Середній	55-65	12-15	12-15	16-25
Високий	65-70	15-20	15-20	25-35
Дуже високий	70-76	20-30	20-50	35-50
Надзвичайно високий	76 і більше	30 і більше	50 і більше	50 і більше

Рівень смертності обумовлений складною взаємодією багатьох факторів, серед яких домінуючий вплив мають соціально-економічні (рівень добробуту, освіти, харчування, житлові умови, санітарно-гігієнічний стан населених місць та ступінь розвитку системи охорони здоров'я).

На основі вікових коефіцієнтів смертності обчислюють показник середньої тривалості майбутнього життя (гіпотетичне число років, яке має прожити дане покоління народжених або число однолітків певного віку за умови, що протягом усього життя смертність у кожній віковій групі буде такою ж, якою вона була в тому році, для якого провадилося обчислення). Цей показник характеризує життєздатність населення загалом; він не залежить від особливостей вікової структури населення і придатний для аналізу в динаміці та порівняння даних щодо різних країн.

В основному зростання середньої тривалості майбутнього життя в економічно розвинених країнах в останні два десятиліття відбувалося лише за рахунок скорочення рівня смертності немовлят. Деяким країнам (Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція, Швеція, Японія) вдалося скоротити його нижче за відмітку 10 на 1000 народжених живими. Це стало результатом майже повного викорінення смертності на першому році життя від

інфекційних і паразитарних хвороб, а також від пневмонії, яка в країнах, що розвиваються, і навіть у ряді економічно розвинених країн продовжує залишатися серйозною загрозою для життя дітей раннього віку.

1.2.3. Методика обчислення коефіцієнта життєвості населення

Розрахунок коефіцієнта життєвості обчислюється за формулою:

$$K_{ж} = \frac{\text{Народжуваність (Кн)}}{\text{Смертність (Кс)}} \quad (1.4)$$

У 2024 р. цей показник для Кременецького району становив:

$$K_{ж} = \frac{5,2}{14,0} = 0,371,$$

що свідчить про критичність ситуації в досліджуваному регіоні.

Щоб дізнатися, скільки померлих припадає на 100 новонароджених, слід виконати такі дії:

1. Знайти співвідношення $\frac{K_{с}}{K_{н}}$ – це обернена величина показника життєвості:

$$\frac{K_{с}}{K_{н}} = \frac{14,0}{5,2} = 2,6923$$

Це означає, що на 1 новонародженого припадає приблизно 2,69 померлих.

2. Щоб отримати кількість померлих на 100 новонароджених, потрібно помножити отримане співвідношення на 100:

$$2,6923 \times 100 = 269,23 \approx 270 \text{ померлих на 100 новонароджених.}$$

Альтернативний спосіб з використанням показника життєвості ($K_{ж}$), який нам відомо з попередніх обрахунків - він становить 0,37. Підставляємо цей показник у формулу:

$$\frac{1}{0,37} \times 100 = 2,7027 \times 100 = 270,3 \text{ померлих на 100 новонароджених}$$

Обидва методи дають однаковий результат, що у 2024 р. в Кременецькому районі на 100 новонароджених припадало близько 270 померлих. Таке співвідношення свідчить про глибоку демографічну прірву та значні проблеми з відтворенням населення навіть у відносно безпечних тилових регіонах, яким є досліджуваний регіон.

РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ

2.1. З історії заселення території

Кременецький район має дуже давню історію заселення, яка вимірюється тисячоліттями. Про це свідчать численні археологічні знахідки з різних епох, літописні та інші історичні документи. Вчені переконані, що заселення будь-якої території не є безперервним процесом. Заселення це не одноразове проникнення і подальше поступове зростанням людності та розширення освоєваних земель. Навпаки, вчені вважають, що процес заселення теренів України в палеоліті відбувався переривчасто – кількарізові прибуття і відтоки. Головними факторами цього (переривчастості і вибіркової освоєння теренів, були фізико-географічні умови, які сприяли або обмежували доступ до біологічних та мінеральних ресурсів. Ці чинники й були визначальними для збільшення чи зменшення людності на заселених територіях.

Аналіз літературних джерел та картографічних творів [25, 17, та ін.] дає змогу виокремити кілька основних етапів заселення району дослідження, кожен з яких мав свої особливості.

1. *Доісторичний період.* Вирішальне та першочергове значення для заселення досліджуваної території в доісторичний період мали поклади кременю [17]. Кремень був визначальним для ранніх людських поселень, оскільки був основним, а часто і єдиним, матеріалом для виготовлення знарядь праці протягом усього кам'яного віку (від палеоліту до неоліту). Завдяки своїй здатності розколюватися на гострі, як лезо, уламки (сколи), кремень був ідеальним матеріалом для виготовлення ножів, скребків, наконечників стріл, списів та сокир. Найдавніші стоянки людей, які відомі в багатьох місцевостях Кременецького району (напр., в окол. сс. Стіжок, Велика Горинка та ін.),

сягають десятків тисяч років тому. Багато з них розташовувалися поблизу місць, де видобували кремінь. Наявність якісної сировини була ключовим фактором при виборі місця для довготривалого поселення. Археологи виявляють численні майстерні та місця первинної обробки кременю поблизу місць його залягання (напр., поблизу сіл Стіжок, Жолоби, Білокриниця) [46], що свідчить про інтенсивне використання та, можливо, навіть обмін цим матеріалом з сусідніми племенами.

Активне освоєння території розпочалося в добу неоліту (нової кам'яної доби, V-III тис. до н. е.), коли люди перейшли до землеробства та осілого способу життя, потреба у якісному кремені лише зростає (для виготовлення мотик, серпів, сокир). Кременеччина, стала одним із найбільших в Східній Європі регіонів видобутку кременю. Наприкінці неоліту тут існували справжні кременедобувні майстерні та «шахти» [46], які притягували населення та стимулювали розвиток поселень, оскільки кремінь ставав предметом обміну з іншими племенами та культурами, зокрема з *трипільцями* (знахідки трипільської культури (єнеоліт) відомі на теренах Кременеччини, які свідчать про осілий спосіб життя трипільців та розвинене господарство) [35].

2. *Бронзова та рання залізна доба (III тис. до н.е. – V ст. н.е.).* З настанням бронзової доби (поява перших металів) значення кременю як сировини для знарядь почало поступово зменшуватися. Однак, навіть у Середньовіччі кремінь використовувався для викресування вогню та пізніше – у кремінних рушницях, зберігаючи своє практичне значення до XIX ст., хоч і вже не як головний чинник заселення. В період бронзової доби терени району заселяли племена носії *комарівської та висоцької культур*, які залишили після себе кургани та поселення [22, 35]. Період ранньої залізної доби пов'язаний із розселенням *скіфських племен* (VII-III ст. до н.е.). Пізніше територія входила до ареалу культур, пов'язаних із *слов'янськими чи протослов'янськими племенами* [2, 30].

3. *Слов'янський період (VI – IX ст.).* Територія Кременеччини стала частиною ареалу розселення східнослов'янських племен. Історики припускають [8], що тут мешкали племена *дулібів* або *бужан*, а пізніше

волинян. Свідченням цього є численні городища-сховища та неукріплені поселення VI–IX ст. н. е. [8]

4. *Доба Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX – XIV ст.).* Цей етап характеризується формуванням міст як центрів адміністративної та військової влади. Перша згадка про Кременець зафіксована в літописі 1226 р., хоча укріплення, як засвідчують археологічні знахідки, існувало раніше. Місто набуло стратегічного значення як неприступна фортеця на кордоні князівств. Зростає значення Шумська (перша згадка 1150 р.) та Почаєва (перша згадка 1450 р., хоча монастирська традиція сягає XII–XIII ст.). У цей період досліджуваний регіон входить до складу Волинського, а потім Галицько-Волинського князівства. Поселення на теренах Кременеччини закладаються вздовж річок та концентрується навколо укріплених пунктів [53].

Основні археологічні пам'ятки (табл.1.4) свідчать про дуже давнє заселення Кременецького району – від кам'яного віку до часів Київської Русі. При цьому, більшість пам'яток – багатошарові. Городища літописних міст (Кременець, Шумськ, Ридомиль, Ланівці) доводять наявність урбанізаційних процесів та розвиненої структури управління на Волині у складі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Вони були центрами ремесл, торгівлі та місцевої влади.

Таблиця 2.1

Основні археологічні пам'ятки Кременецького району

Епоха	Культура / тип пам'ятки	Місцезнаходження	Значення
1. Доісторичний період (Палеоліт – Неоліт – Енеоліт)			
Пізній (верхній) палеоліт (~40-10тис.р. до н.е.)	Стоянка	Стіжок, Кременець (ур. Куличівка, Дівочі скелі, г. Маслятин)	Одне з найдавніших місць поселення, пов'язане з видобутком кременю.
	Стоянка	Вел. Горинка, Кутянка, Вишгородок, Ланівці, Шумськ, Сураж, Снігурівка, Цеценівка, Мал. Загайці, Двірець,	Давні сліди людської діяльності.

		Ст. Вишнівець, Дунаїв, Кудлаївка, Катюжини, Білокриниця, Буглів, Ванжулів, Веселівка	
	Поселення	Кременець	Два довготривалих поселення, які існували 30 і 25 тис. р. тому
	Крем'яне-обробна майстерня	Кременець, Почаїв, Ст. Почаїв	Майстерні з обробки кременю й виготовлення з нього знарядь
Мезоліт (~9-6 тис. до н.е.)	Поселення, стоянка	Вел. Бережці, Малі Бережці, Сапанів	Короточасні поселення, де проживали мисливці, озброєні луком зі стрілами [53]
Неоліт (~6-4 тис. до н.е.) / Енеоліт (~4-3 тис. до н.е.)	Поселення (трипільська культура)	Білокриниця (в околицях)	Знахідки, пов'язані з розвиненим землеробством; свідчать про осілий спосіб життя на території району.
	Крем'яне-обробна майстерня	Кутянка, ур. «Зелена Діброва» поблизу сіл Білокриниці і Підлісці	Місце масового видобутку та первинної обробки кременю, який був предметом міжрегіонального обміну [53], що свідчить про економічну важливість території району ще у добу кам'яного віку.
Енеоліт (~4-3 тис. до н.е.)	Крем'яне-обробна майстерня	Богданівка	Місце масового видобутку та первинної обробки кременю
	Поселення трипільської культури	Ланівці (ур. Левада), Вишнівець, Ст. Вишнівець, Шумськ, Бодаки, Котюжини, Богданівка, Білокриниця, Вел. Бережці	Північний ареал поширення трипільської культури, що не обмежувався лише Поділлям; свідчить про високорозвинене осіле землеробство і скотарство на території району
2. Бронзова та рання залізна доби			
Рання бронза (3 тис. до н.е.)	Крем'яне-обробна майстерня	Борщівка	Місце первинної обробки кременю
	Поселення	Вел. Бережці	Сліди поселення
Бронзова доба (2 тис. до н.е.)	Курганні могильники	Великі Загайці, Чугалі,	Свідчення поховальних обрядів та розселення племен комарівської / висоцької культур.
	Поселення комарівської культури	Шумськ (в окол.), Кременець (в окол.), Білокриниця, Ванжулів	Сліди поселень землеробських племен. Племена цієї культури деякі вчені вважають протослов'янськими.
	Майстерня крем'яних знарядь	Кременець, Андруга	Місце виготовлення крем'яних знарядь

Бронзова доба - доба раннього заліза (2-1тис. до н.е.)	Поселення комарівської / висоцької культур Кургани	Лосятин, Старий Почаїв, Борсуки, Малі Вікнини, Вел. Млинівці, Чугалі (два куургани)	Показують, як відбувався перехід від кам'яних до металевих знарядь; свідчать про міграцію та формування нових етнокультурних спільнот на цій території.
Доба раннього заліза (1 тис. до н.е.)	Поселення	Катеринівка, Гриньки, Ст. Олексинець, Сураж, Котюжини, Очеретне, Кременець (г. Черча), Богданівка, Іванківці, Куликів	Знахідки, що належать до скіфського часу або культур, що передували слов'янам.
<i>3. Слов'янський період та Київська Русь</i>			
Раннє Середньовіччя (V-XI ст.)	Городище- сховище	Бакоти (Вишнівецька ТГ)	Підтверджує існування слов'янських племен (імовірно, дулібів/бужан/ волинян) на цій території до прийняття християнства та утворення Київської Русі.
	Курганний могильник / черняхівська культура	Лопушне, Лідихів, Горинка	Важливий для дослідження ранніх слов'янських вірувань та соціальної структури дохристиянського населення регіону, розуміння переходу від язичницьких до християнських поховальних обрядів.
Давньоруський час (IX-XIII ст.)	Городище / укріплення	Кременець (г. Замкова), Куликів (ур. Панський двір).	Неприступна фортеця, що була стратегічним центром Волинської землі (перша згадка 1226 р.).
	Городище	Шумськ	Городище літописного міста (перша згадка 1150 р.).
	Городище	Ланівці (в околицях) Новий Кокорів	Укріплення, що контролювало торговельні шляхи.
	Поселення / городище	Почаїв, Старий Почаїв (в околицях)	Поселення для контролю шляхів поблизу Кременецької фортеці
	Поселення	Ст.Олексинець, Лішня, Борщівка, Стіжок, Гриньки, Лопушне, Мала Білка, Бриків, Васьківці, Вел. Загайці, Кутянка, Обич, Підгайці, Стіжок, Сураж, Вел. Млинівці	Поселення (XII – XIII ст.)
	Могильник курганний	Шпиколоси	
Пізнє Середньовіччя	Городище,	Вишгородок, Сураж	Городище (XIV-XVII ст.)

Складено автором за даними [22, 37, 42, 53, 54]

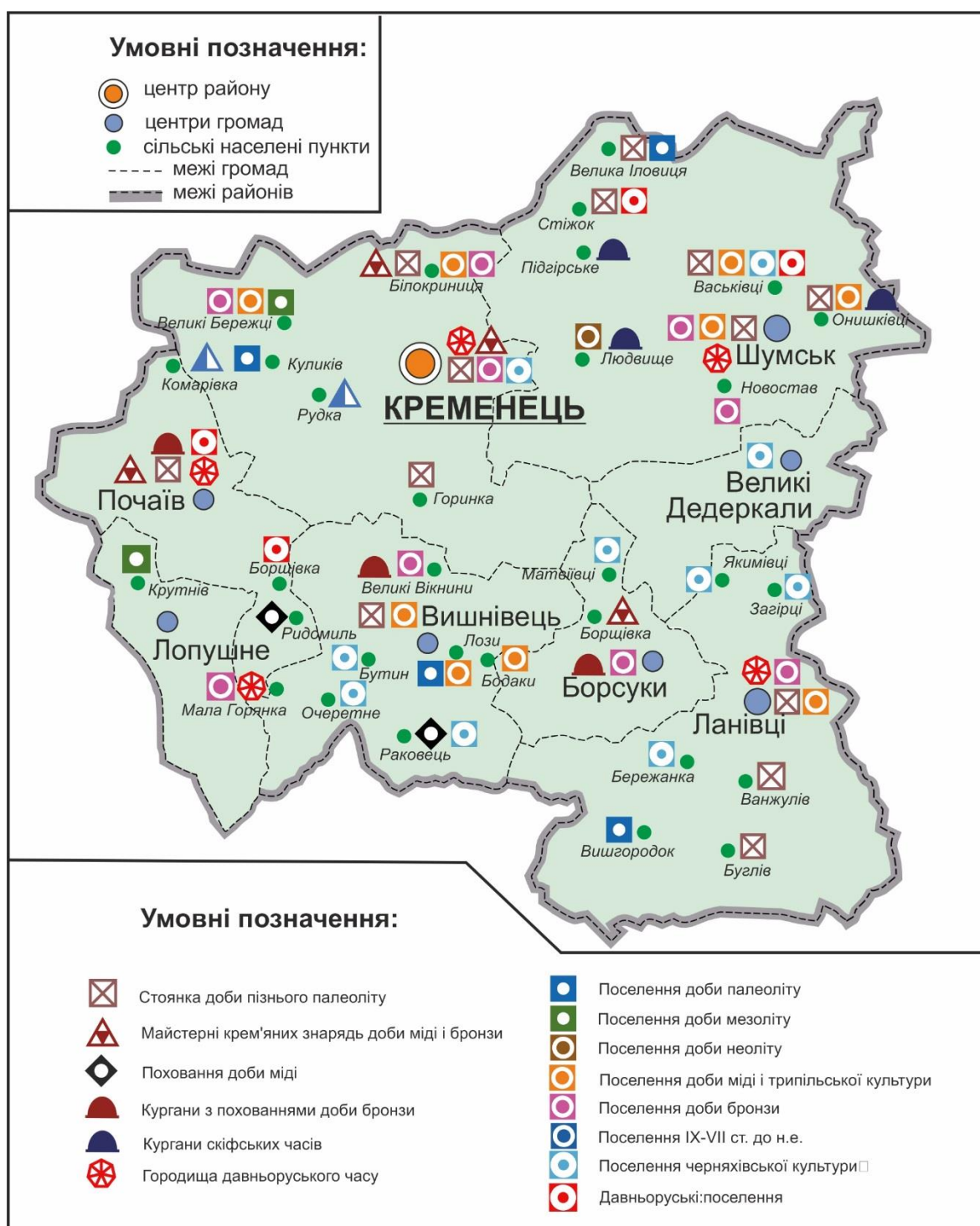

Рис. 2.1. Основні археологічні пам'ятки Кременецького району

5. *Литовсько-Польський період (XIV – XVIII ст.).* Кременець у 1438 р. отримав магдебурзьке право (нова організаційна модель міста, яка базувалася на «німецькому праві») [3], що посприяло його економічному та міському розвитку. З'явилися ремісничі цехи, розвивалася торгівля. Інтенсивно заселяються навколишні села, багато з яких стають власністю магнатів

(наприклад, Вишнівець, пов'язаний з родом Вишневецьких). У цей період Почаїв став великим релігійним центром; у 1778 р. місто отримало магдебурзьке право. У 1636 р. у Кременці був заснований Колегіум Єзуїтів [53]. У першій пол. XVII ст. Кременець був одним із найбільших тогочасних міст у Волинському воєводстві, а за чисельністю жителів поступався тільки місту Острог [20].

6. *Російська імперія у період 1795-1917 рр.* Після третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) Кременець став повітовим містом. Відбулася зміна архітектурного вигляду міст та значний приплив російського чиновництва. Розвиток міст призупинився через віддаленість від нових індустріальних центрів [59]. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. відбувається інтенсивне переселення селян в пошуках нових земель (т.з. «великий міграційний рух» [43]). Масові міграційні процеси (переселення) були зумовлені кількома чинниками і здійснювалось двома основними напрямками: внутрішнє (в межах Російської імперії) та зовнішнє (еміграція за кордон).

Внутрішнє переселення. Наприкінці XIX ст. відбулося значне зростання сільського населення. Оскільки земля ділилася між синами, середній розмір земельного наділу постійно зменшувався. Реформа 1861 р. звільнила селян, але залишила їх з невеликими та часто неродючими наділами. Значні площі землі залишалися у власності поміщиків. Багато селян Кременеччини мали надзвичайно малі наділи (т. з. «земельне малоземелля» [43]), які не могли прогодувати велику родину. Звідси виникла гостра потреба «шукати нових земель». Селяни Кременецького району (як і всієї Правобережної України) мігрували двома основними шляхами: на схід і південь, де Російська імперія мала великі, але малозаселені території (Сибір: Алтайський край, Амурська область, Примор'я; Далекий Схід: «Зелений Клин» (райони з високою концентрацією українського населення); Середня Азія (Казахстан): на нові слабоосвоєні землі). Метою тодішньої влади було шляхом переселення населення зменшити соціальну напругу в аграрно перенаселених західних губерніях і одночасно освоїти малозаселені східні регіони імперії [43].

Зовнішнє переселення. Селяни з Кременецького району емігрували в: США, Канаду (провінції Альберта, Саскачеван, Манітоба), Бразилію, Аргентину. Вони шукали економічних можливостей, недоступних у рідному краю, де землі не вистачало, а промисловість була слабкою [5].

7. XX ст. та сучасність. Упродовж міжвоєнного періоду (1921-1939) Кременець входив до складу Польщі, як повітовий центр Волинського воєводства. Повіт об'єднував «...12 сільські гміни (Білозірка, Бережці, Вишгородок, Вишнівець, Дедеркали, Катербург, Колодно, Ланівці, Почаїв, Старий Олексинець, Угорськ, Шумськ), 2 міські гміни (Кременець, і Вишнівець); 507 сіл, 3 містечка (Білозірка, Почаїв Новий, Шумськ) і 2 міста (Кременець, Вишнівець Новий» [69] (рис. 2.2). За переписом 1931 р. населення повіту становило біля 243 тис. осіб, щільність – 87 осіб / 1 км² [21].

Рис. 2.2. Адміністративно-територіальний устрій Кременецького повіту.

Сільські гміни, 1938 р. (за [69] зі змінами автора)

У 1939 р. Кременецький повіт включено до новоутвореної Тернопільської області, а через рік його поділено на 5 районів: Кременецький, Почаївський, Лановецький, Шумський і Великодедеркальський.

Під час Другої світової війни велика кількість будівель була зруйнована пошкоджена або спалена. За даними Ю. Бондарчук «...зокрема у Кременці було знищено 512 житлових будинків» [4], а чисельність населення зменшилась більше ніж вдвічі. «До початку війни в 1941 р., тут було 27 тис. жителів, станом на 10 квітня 1944 р. – 11949 осіб» [4, С. 127]. Практично повністю було зруйновано Вишівець, «...лише півтора десятка напівзруйнованих будівель нагадували про раніше розвинуте містечко, дотла спалені села Осники, Молотків, Червона Лука, Грибова, Юськівці» [4, С. 127].

У повоєнний радянський період відбулась значна урбанізація та індустріалізація. Населення концентрується у районних центрах (Кременець, Шумськ, Ланівці). У 1950–1970-х рр. інтенсивно проводилась політика укрупнення сільських поселень шляхом приєднання малих сіл або переселення жителів із малонаселених сіл і хуторів, які вважались «неперспективними» для розвитку. Таких сіл, хуторів, які були офіційно зняті з обліку або поглинені іншими населеними пунктами, доволі багато. Після 1991 р. у Кременецькому районі почали проявлятися ознаки демографічної кризи, як і в інших регіонах нашої держави.

У 2020 р. проведено адміністративно-територіальну реформу, згідно з якою території кількох колишніх районів було об'єднано у єдиний Кременецький район.

2.2. Формування поселенської мережі

Формування мережі можна умовно поділити на п'ять основних історичних етапів.

1. *Доісторичний період (кам'яний вік – бронзова доба).* На цьому етапі мережа формувалася поблизу природних ресурсів. Наявність високоякісних покладів кременю у Кременецьких горах (майстерні в Кутянці, Білокриниці,

Стіжку) стала визначальним фактором первинного заселення в палеоліті-енеоліті (крем'яні майстерні в Кутянці, Білокриниці, Стіжку).

У період трипільської культури (енеоліт) та бронзової доби поселення з'являлися на родючих ґрунтах та поблизу річок (Іква, Горинь), що свідчить про перехід до осілого землеробства та скотарства (напр., поселення у Вишнівці, Лосятині та ін.).

2. *Княжа доба (IX – XIII ст.)*. Поселенська мережа набуває військово-стратегічного та адміністративного значення – формуються т.з. племінні центри. На території розселення східнослов'янських племен дулібів/волинян виникають перші укріплені городища. Вирішальним стає їхнє розташування на високих пагорбах та контроль над довколишніми шляхами. У цей час формуються ключові вузли майбутньої мережі: Кременець з неприступною фортецю став головним стратегічним та адміністративним центром Волинської землі; Шумськ, Ридомиль, Вишнівець стали розвиватися як міста та місцеві укріплені центри.

3. *Литовсько-Польський період (XIV – XVIII ст.)*. Мережа ущільнюється завдяки магнатському землеволодінню та юридичному оформленню поселень. Надаються магдебурзькі права (напр., Вишнівцю, Ланівцям), що сприяє розвитку торгівлі та ремесла, утворюючи центри навколо замків (Вишневецький замок). Навколо магнатських маєтків (Вишневецькі, Збаразькі) формуються численні великі села, підпорядковані поміщикам (шляхетські села). Це збільшує густоту поселень.

4. *Російська імперія (кін. XVIII – поч. XX ст.)*. Період характеризується демографічним вибухом та земельною кризою. Різке зростання сільського населення призводить до ущільнення мережі та дроблення наділів (аграрне перенаселення). Це створює надлишок робочої сили і стимулює формування хутірських поселень та сезонних заробітків. Земельна криза кінця XIX – поч. XX ст. спричиняє масовий відтік населення (еміграція до Сибіру, Канади), що тимчасово стримує надмірну густоту.

5. *Радянський період - сучасність (XX-XXI ст.)*. Мережа поселень зазнала радикальних змін, спричинених політичними та соціально-економічними чинниками. У 1960-1980-х рр. здійснювались масштабні процеси з ліквідації малих, так званих «неперспективних» поселень, передусім хуторів, населення з яких переселялися до великих колгоспних центрів – великих сіл (процес укрупнення сіл) та міст. Крім цього багато малих сіл, хуторів було приєднано до інших населених пунктів. Поглинуте таким чином поселення сусіднім (більшим селом або містом), ставало його частиною (як правило, вулицею чи мікрорайоном) і втрачали свій офіційний статус.

На територіях колишніх адмінрайонів, що тепер утворюють сучасний Кременецький район, таких сіл, які були офіційно зняті з обліку або поглинені іншими населеними пунктами, доволі багато. Так, зокрема, на теренах колишнього Кременецького району (в межах до 2020 р.): до с. Горинка було приєднано хутори Гуків Гай, Залісся, Копань, Корчунок, Пасічки, Ромасів Ліс та Снігоровеччина; до с. Гаї приєднано хутори Ковалики, Медлики, Олексюки, Панасюки (Паленики), Петруки, Росолі, Рудники, Хмелі; с. Крижі утворене у результаті об'єднання 24 хуторів (Бакси, Бобрики, Гаврили, Гамері, Грині, Густини, Вулиця, Краєвський, Крижі, Легкуни, Медлики, Панасюки, Пачкарі, Підліс, Росолі, Рудники, Свідрі, Синяки, Тригуби, Філики, Цвяхи, Цигани, Цілидині, Якубці); та багато інших прикладів. Зазвичай поглинені хутори зберігають свої назви як назви урочищ в межах тих сіл, до яких були приєднані, або назви масивів, в межах міст.

Багато сіл Кременецького району зараз знаходяться у *зоні критичного демографічного ризику* і можуть зникнути, зважаючи на характерні для них негативні демографічні тренди. Мова йде про села з чисельністю менше 100 осіб (табл. 2.2). Це села не лише з критично малою кількістю мешканців, а й із стрімким убутком населення (наявне населення нездатне до природного відтворення).

Низка невеликих сіл втратили свій статус (зняті з обліку) вже в наш час, через те, що стали повністю безлюдними через відсутність у них постійного

населення спричиненого депопуляцією. Сумним прикладом цього є с. Вербиця (Кременецька міська ТГ), яке стало безлюдним у 2003 р. Цікаво зазначити, що Вербиця (у XVIII ст. – Вербич) одне із найдревніших поселень південної частини Волині. Тернопільською обласною радою прийнято рішення про ліквідацію села, втім Верховною Радою України до сих пір це рішення не затверджено, а тому неіснуюче село досі числиться в облікових даних [67]. Нині на місці села – однойменне урочище.

Таблиця 2.2

Села Кременецького району, які невдовзі можуть зникнути (в розрізі ТГ)

№	Село	Чисельність (осіб)	Особливості
Кременецька міська ТГ			
1.	Духів	51	Найменше за чисельністю село громади.
2.	Рибча	73	Високий ризик зникнення
Шумська міська ТГ			
3.	Антонівці	8	Відновлене село після його ліквідації у 1952 р. Найменше за чисельністю село громади. Високий ризик зникнення
4.	Одєрадівка	65	Високий ризик зникнення
5.	Новосілка	65	Високий ризик зникнення
6.	Коновиця	91	Високий ризик зникнення
7.	Забара	95	Високий ризик зникнення
Вишнівецька селищна ТГ			
8.	Зашляхом	39	Утворене з хуторів. Найменше за чисельністю село громади. Високий ризик зникнення
Великодедєркальська сільська ТГ			
9.	Тури	36	Найменше за чисельністю село громади. Високий ризик зникнення
Лановецька міська ТГ			
10.	Мартишківці	46	Найменше за чисельністю село громади. Високий ризик зникнення
11.	Коростова	52	Високий ризик зникнення.
Лопушненська сільська ТГ			
12.	Волиця	97	Найменше за чисельністю село громади. Високий ризик зникнення

Складно автором за [39]

Ось так із сумом описує зниклі села на Тернопільщині А. Сімаченко «Ось так тихо зникають наші села, колись наповнені самобутніми традиціями, культурою, людською працею, дитячим сміхом... Тепер тут лише риплять старенькі яблуні, розмовляючи з вітром, наче згадують про долі людей, які

раніше зривали з них соковиті яблука. Так, на жаль, села, як і люди, можуть помирати» [47].

До сіл, які знаходяться в зоні високого демографічного ризику належать також села, чисельність яких не перевищує 150 осіб (табл. 2.3).

Сьогодні поселенська мережа Кременецького району «переживає» глибоку кризу – депопуляцію (висока смертність і низька народжуваність) та стрімке старіння населення. Ці обставини ставлять під загрозу існування багатьох малих сіл, передусім тих із них, в яких чисельність мешканців є меншою за 100 осіб Прикладами таких сіл є: Антонівці, Тури, Мартишківці, Коростова та деякі ін.), які можуть невдовзі зникнути з карти району назавжди – будуть офіційно ліквідовані.

Таблиця 2.4

Села Кременецького району чисельністю жителів менше 150 осіб

№	Назва села	Чисельність (осіб)	Перша згадка	Інфраструктурні об'єкти
Кременецька міська ТГ				
1.	Зєблази	116	1770	
2.	Лішня	123	1545	ФАП
3.	Двірець	130	1686	Клуб, ФАП, магазин
4.	Хотівка	136	1549	
Шумська міська ТГ				
5.	Переморівка	131	1545	ФАП
6.	Сошище	141	1450	ФАП, магазин
Вишнівецька селищна ТГ				
7.	Поляни	109	XVI ст.	
Лановецька міська ТГ				
8.	Мала Білка	106	1430	Клуб, бібліотека
9.	Коржківці	111	1612	ФАП, бібліотека
10.	Кутиска	113	1583	Бібліотека
11.	Велика Білка	119	1430	
12.	Пахиня	142	1500	ФАП, магазин
Лопушненська сільська ТГ				
13.	Івання	116	1430	Школа-дитсадок, бібліотека

Складно автором за [39]

2.3. Сучасна структура мережі поселень

В наслідок проведення реформи децентралізації в межах Тернопільської області функціонує три райони Тернопільський, Чортківський та Кременецький. Новоутворений Кременецький район (з адміністративним центром у місті Кременець) займає північну частину Тернопільської області, до його складу повністю увійшли колишні Кременецький, Лановецький і Шумський райони, а також північна частина Збаразького району.

Рис. 2.1 Адміністративно-територіальний устрій Кременецького району
(за [41], зі змінами автора)

У складі району функціонують 4 міських ТГ, 1 селищна ТГ, 3 – сільські ТГ (табл. 1.7).

У Кременецьку міську громаду – увійшли місто Кременець як адміністративний центр громади та 43 сільських поселень;

- до складу Шумської міської громади – увійшли місто Шумськ і 43 села;
- до складу Лановецької міської громади – увійшли місто Ланівці і 40 сіл;
- до складу Почаївської міської громади – увійшли м. Почаїв та 11 сіл;
- до складу Вишнівецької селищної громади – смт Вишнівець і 27 сіл;
- до складу Великодедеркальської сільської громади увійшли 13 сіл;
- до складу Борсуківської сільської громади – увійшли 11 сіл;
- до складу Лопушнянської сільської громади – увійшло 11 сіл.

Таблиця 2.5

Основні параметри ТГ Кременецького району

Назва громади	Тип громади	Кількість населених пунктів	Площа, км ²	Рейтингове місце за площею	Рейтингове місце за людністю	Рейтингове місце за людністю
Шумська	міська	44	632,4	1	24 466	2
Кременецька	міська	44	522,9	2	41 611	1
Лановецька	міська	41	479,0	3	21 442	3
Вишнівецька	селищна	28	322,4	4	17 267	5
Почаївська	міська	12	217,2	5	17 704	4
Великодедеркальська	сільська	13	164,6	6	6 228	7
Борсуківська	сільська	11	152,1	7	6 235	6
Лопушнянська	сільська	11	143,7	8	5 110	8
Разом		199	2634,3		2838,8	

Найбільшою за площею є Шумська громада (632,4 км²), за цим показником вона займає 1 місце не лише в Кременецькому районі, а й в Тернопільській області загалом. На 2 та 3 місцях Кременецька (527 км²) та Лановецька (481,4 км²) громади, і відповідно 4 і 5 місце в області. 4 місце – Вишнівецька громада (324,3 км²) і та 16 в області; 5 місце – Почаївська громада (218,3 км²) і 27 в області. Сільські громади району є значно меншими за площею. Великодедеркальська громада (165 км²) – 6-та в районі та 37-ма в

області, Борсуківська (152,8 км²) та Лопушненська (144 км²) громади відповідно займають 7 і 8 місця в Кременецькому районі та 41 і 42 в Тернопільській області.

Загалом до складу Кременецького району входять 4 міста, 1 селище міського типу і 199 сіл.

В теперішній ієрархії поселенської мережі Кременецького району виділяються кілька рівнів, представлені у табл. 2.6: Дана ієрархія є комбінованою. Головним критерієм розподілу поселень за рівнями (від I до VI) є кількість мешканців, однак для більш детального аналізу ми також застосували функціональний критерій, особливо для III рівня: III-а (агломераційні села) виділений не лише за розміром, а й за функціональною близькістю та транспортною доступністю до міських ядер (Кременця, Почаєва); III-б (великі центри): виділений за периферійним розташуванням та функцією автономного обслуговування навколишніх малих сіл.

Таблиця 2.6

Ієрархія поселень Кременецького району

Рівень	Категорія поселень	Чисельність населення, осіб	Характеристика	Назви населених пунктів
I	Міські центри	5000-20500	Головні центри району (адміністративні та економічні ядра), висока концентрація населення, бізнесу, інфраструктури, розвинена сфера послуг тощо.	м. Кременець, м. Ланівці, м. Почаїв, м. Шумськ
II	Регіональні містечка (сmt)	> 3000	Локальні центри громад з міським рівнем благоустрою.	сmt Вишнівець
III-а	Агломераційні села (села приміської зони – «передмістя»)	900 - 2200	Села, які мають тісні функціональні зв'язки (трудова, соціальна, господарська, культурно-побутова) з містами ядрами (Кременцем, Почаєвом), що мають високий демографічний потенціал.	Кременецька ТГ: с. Білокриниця с. Великі Млинівці с. Горинка, с. Підлісці. с. Великі Бережці, с. Жолоби, Почаївська ТГ: с. Лідихів, с. Ридомиль с. Лосятин, с. Старий Почаїв.

III-б	Великі сільські центри (периферійні)	801-1100	Великі, відносно автономні села, які є центрами тяжіння для навколишніх малих сіл у своїх ТГ (незалежно від прямої близькості до міста).	с. Нападівка, с. Бодаки, с. Великі Загайці, с. Великі Дедеркали, с. Цеценівка, с. Розтоки, с. Юськівці.
IV	Середні сільські поселення	501 – 800	Відносно стійкі села, які, як правило, мають базову інфраструктуру (школа, ФАП, великі господарства) і є основою аграрного потенціалу ТГ.	с. Борсуки, с. Грибова, с. Васьківці, с. Крижі, с. Людвище, с. Рудка, с. Боложівка, с. Іква, с. Шумбар, с. Залісці, с. Лопушне, с. Биківці, с. Кушлін, с. Рохманів, с. Верещаки, с. Лози, с. Красилука, с. Вишгородок, с. Котюжини, с. Піщатинці, с. Тетильківці
V	Малі сільські поселення	100 – 500	Периферійні села, що перебувають у зоні активної депопуляції, мають обмежену інфраструктуру, часто мають лише початкову школу або ФАП.	с. Іванківці, с. Чайчинці, с. Татаринці, с. Кути. с. Москалівка, с. Дунаїв, с. Великі Вікнини, с. Якимівці, с. Попівці, с. Снігурівка, с. Кутянка та ін.
VI	Критично малі села	до 100	Села, які знаходяться в зоні демографічного ризику – на межі зникнення через малу кількість мешканців.	с. Антонівці (8), с. Тури (36), с. Зашляхом (39), с. Мартишківці (46), с. Коростова (52), с. Новосілка (65), с. Рибча (73) та інші.

Складно автором за [39]

Таким чином, ієрархія поселенської мережі Кременецького району є комбінованою, яка враховує демографічний критерій (чисельність населення) та функціональне значення населеного пункту.

РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА Й АНАЛІЗ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

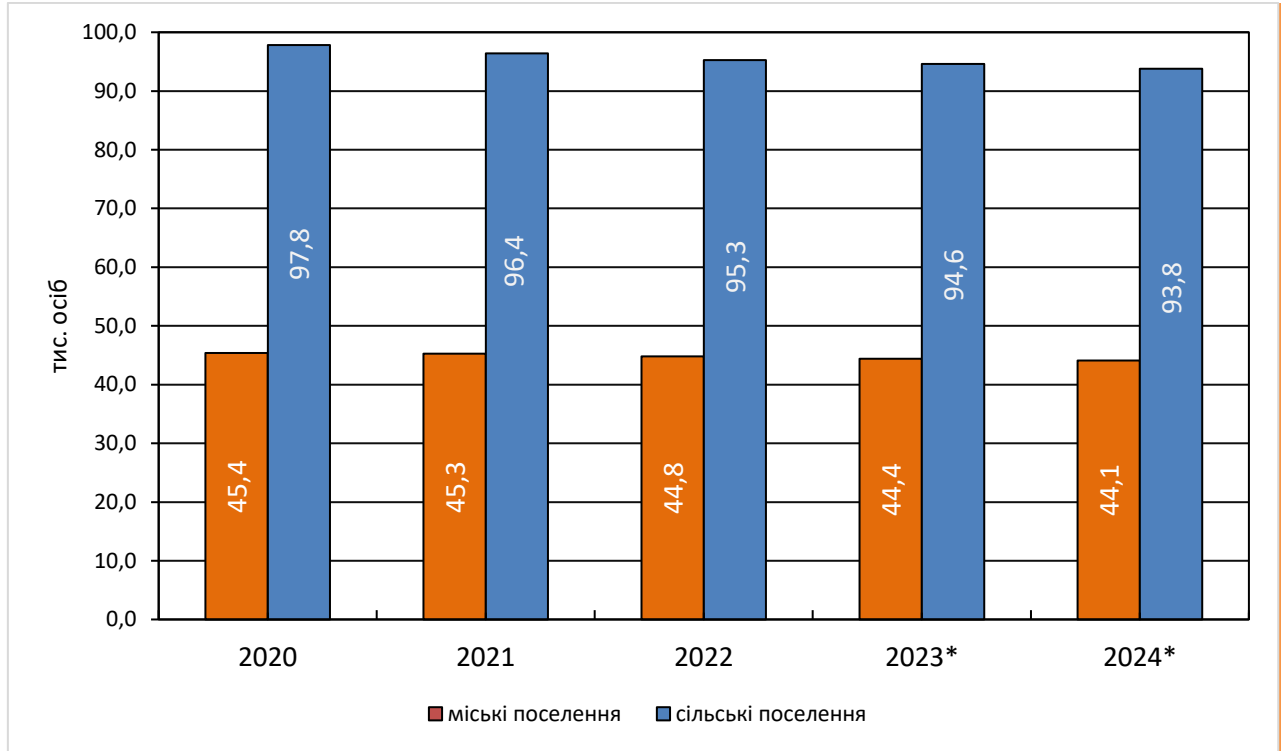
3.1. Сучасні тенденції й особливості процесів відтворення населення

Чисельність населення в Кременецькому адміністративному районі, як і в інших адмінрайонах Тернопільської області та інших областях нашої держави, є «наслідком досить складних суспільних процесів, переш за все – політичних, соціальних, економічних, геодемографічних» [27]. Згідно з офіційними статистичними даними у Кременецькому районі [39] на початок 2022 р. проживало 149,1 тис. мешканців, або 13,7% від всіх жителів Тернопільщини. Понад 2/3 мешканців Кременеччини (68%) проживають в сільських населених пунктах, 32% - у міських поселеннях, в абсолютних цифрах це 95 260 і 44 803 осіб відповідно.

Відомо, що зменшення людності Кременецького району почалось ще з далеких 90-х років ХХ ст., з того часу, коли розпочалась ринкова трансформація економіки України. З кожним роком темпи депопуляції чим раз збільшувались. Тенденція до зменшення людності в досліджуваному регіоні не припиняється до нині. Так, у 2022 р. зафіксовано скорочення чисельності населення у порівнянні з попереднім 2021 р. на 1,05%, в абсолютних показниках це трохи більше 1,5 тис. осіб. При цьому, найбільше зменшення людності відбулось у сільських місцевостях – на 1,4%, або на майже 1,4 тис. осіб, у міських поселеннях на 0,3 % (-117 осіб). Оскільки офіційні дані щодо чисельності населення в Кременецькому районі у 2023 і 2024 рр. відсутні, то для того щоби дещо ширше (за 5-річний період) простежити динаміку зміни людності досліджуваного регіону нами використано *метод екстраполяції* пропорційного убутку населення. На основі отриманих оціночних (ймовірнісних) показників чисельності населення у 2023 і 2024 рр. нами побудовано стовпчикову діаграму динаміки людності Кременецького району

за 5 років (2020-2024 рр.), втім числі за типами поселень (міські жителі і сільські жителі).

Динаміку людності поселень (міських і сільських) Кременецького району ілюструє рис. 3.1.

* для 2023 і 2024 рр. подано оціночні дані (методі екстраполяції середньорічного темпу природного убутку) без урахування внутрішньо переміщених осіб

Рис. 3.1. Динаміка чисельності міського і сільського населення
Кременецького району у 2020-2024 рр.

Побудовано автором за даними [39, 50]

Таким чином, якщо виходити виключно з природного руху без врахування міграції, Кременецький район на 01.01.2024 року мав би втратити ще 1080 осіб, і його чисельність би скоротилася до 137 941 особи, з яких 44 116 становило б міське, а 93 825 – сільське населення. Ці розрахунки підкреслюють, що темпи природного убутку прискорюються через рекордне падіння народжуваності. Наголосимо, що цей розрахунок не враховує міграційний притік внутрішньо-переміщених осіб (ВПО).

Опираючись на отриманих нами прогнозних показниках чисельності населення в міських і сільських населених пунктах можемо обчислити

ймовірну чисельність мешканців міст Кременецького району, використовуючи, за аналогією, метод екстраполяції пропорційного убутку населення (алгоритм розрахунку наведено у розділі 2).

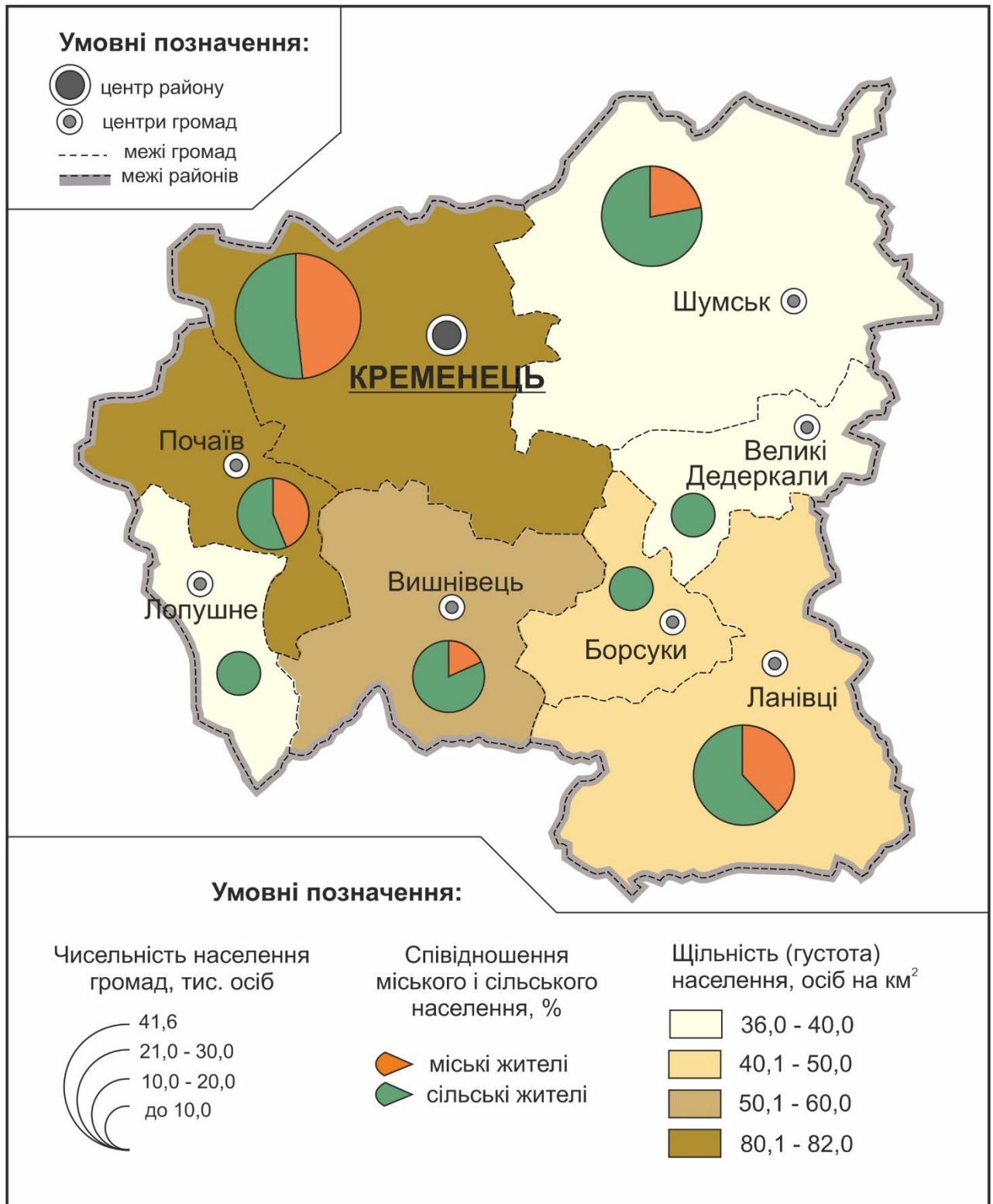

Рис. 3.2. Густота населення Кременецького району (станом на 01.01.2022 р.)

Побудовано автором за даними [39]

Терени Кременецького району в розрізі територіальних громад (ТГ), як це видно з рисунка 2.2, заселені досить нерівномірно. Найбільшою кількістю населення вирізняються Кременецька і Почаївська ТГ, де щільність, відповідно, становить 80,4 і 82,3 особи на 1 км². Відносно високий показник щільності характерний для Вишнівецької ТГ – 54,2 особи / км², а найменший для Лопушненської ТГ – всього 36,0 осіб / км². На решті теренів Кременецького району цей показник знаходиться в діапазоні від 38-40 осіб / км² (у Великодедеркальській і Шумській ТГ) до 41-45 осіб / км² (в Лановецькій і Борсуківській ТГ). Середня щільність населення у Кременецькому районі – 53,2 особи / км², що в 1,4 рази менше ніж у Тернопільській області (73,9 особи / км²).

Зазначимо, що порівняно з 2021 р. щільність населення у Кременецькому районі зменшилась на 1,1%, у Тернопільській області на 0,8%, що також свідчить про негативні демографічні тенденції в досліджуваному регіоні.

3.1.1. Статеві-вікова структура населення

Статеві-вікова структура населення формуються під загальним впливом 3-х основних чинників: співвідношення чисельності народжених живими хлопчиків і дівчаток; вікової диференціації смертності у чоловіків і жінок; статеві-вікового складу мігрантів. Оскільки перший фактор є фундаментальною біологічною константою, то вирішальна роль у формуванні та зміні статеві-вікового складу (структури) населення регіону належить віковій диференціації смертності та статеві-віковим відмінностям в інтенсивності міграції, що, в свою чергу, певним чином залежить від дії соціальних, економічних, екологічних умов життя населення.

Статеві-вікова структура людності Кременецького району (рис. 3.2) «формувалася під впливом багатьох історичних факторів та соціально-економічних трансформацій у суспільстві, тому добре віддзеркалює як демографічне минуле, так і демографічне майбутнє» [27].

Інакше кажучи – «...співвідношення між різними віковими групами (вікова структура) та між чоловічим і жіночим населенням (статева структура), є результатом особливостей природного та механічного руху населення в конкретних історичних умовах відтворення» [11].

Статеві-вікова «піраміда» людності Кременецького району має неправильну форму – типову для регіонів Західної України, і нагадує своїми обрисами асиметричну зубчасту фігуру зі звуженою основою, що нагадує «урну» і далека від класичної піраміди, на яку в ідеалі мала б бути схожа. Вона відповідає так званому «регресивному типу відтворення» [12] за шкалою, запропоновану Г. Зунбергом,

У піраміді добре проглядаються 4 демографічні «ями»:

- перша – зумовлена 2 світовою війною і голодомором у 1946-1947-х рр.
- у віковій структурі це звужена частина у віковій групі 70-75 р.;

- друга – зумовлена зменшенням кількості новонароджених в повоєнні роки, що пов'язано зі входженням в активний дітородний вік малочисельного покоління, народженого під час війни, що й проявилось у вигляді заглиблення у піраміді.

- третя – зумовлена значним зменшенням людності напр. ХХ – на поч. ХХІ ст. Причиною цього стали кризові явища в економіці нашої країни. Через це відносно чисельна когорта, народжена у 70-х роках, яка ввійшла в дітородний вік, через ці обставини, була вимушена відтермінувати народження дітей.

- четверта – біля основи «піраміди» – зумовлена епідемією коронавірусу (чергове вимушене відкладання народжень дітей). Ця демографічна депресія буде продовжуватись й надалі; причина – широкомасштабна військова агресія РФ, яка триває.

Власне ці всі причини й проявилися в статеві-віковій «піраміді» у вигляді заглиблень – демографічних депресій, які віддзеркалюють ті історичні зміни, що проявились в характері приросту і втрат населення Кременецького району.

Добре помітною на «піраміді» є «сходінка» вікової групи, яким на початок 2022 р. виповнилося 38-39 років. Ця «сходінка» відображає зростання кількості новонароджених немовлят, що було наслідком державної політики спрямованої на стимулювання народжуваності подружніми парами (було збільшено тривалість оплачуваних відпусток по догляду за дітьми в 1983 році.). Ця «опуклість» проглядається на «піраміді» аж до народжених у 1987 році (на піраміді – це 34-річні особи), тобто до того часу, коли дія згаданого пронаталістського заходу вичерпалась, і рівень народжуваності надалі почав зменшуватись.

На рис. 3.3 добре видно також і те, що в основі статеві-вікової піраміди Кременецького району кількість дитячого населення (вікова група 10-14 років) дуже мала – біля 9,1 тис. Досить малочисельною є також вікові групи дітей до 5-9 років і 0-4 роки – тільки 8,7 і 6,2 тис. відповідно. Різке звуження основи в групі 0-4 роки (6 209 осіб), порівняно з групами 10-14 років (9 061 особа), свідчить про катастрофічне падіння народжуваності за останні роки. Це повністю корелює з глибоким природним скороченням (-1 365 осіб).

З цього можна зробити невтішний висновок, що демографічна ситуація в Кременецькому районі з кожним роком погіршується й надалі стане надто проблематичною. Це відбудеться тоді, коли когорта цих дітей досягне працездатного віку: через 10-15 років групи 0–4 та 5–9 замінять когорти 15–24 років, що призведе до різкого скорочення працездатного потенціалу. Тому то й зрозуміло, що ті негативні наслідки, які спричиняються низькою народжуваністю в останні двадцять років, негативно проявляться у наступних десятиліттях.

Когорта населення віком 15-19 (7 708 осіб) та 20-24 років (7 908 осіб) помітно вужчі за сусідні групи 10-14 та 25-29 років, що зумовлено міграційним впливом молоді з району (особливо із сільських місцевостей) на навчання чи роботу.

Окрім цього, з рис. 3.3 наглядно видно, що у віковій структурі людності Кременецького району є доволі велика когорта населення віком 30-34 та 35-39

років. Це покоління зараз несе основне демографічне та економічне навантаження. У недалекій перспективі ці особи поступово «пересуватимуться до вершини піраміди», що призведе до збільшення частки осіб у старших вікових групах населення, що спричинить ще більшу розбалансованість структури населення Кременецького району – як за статтю, так і за віком.

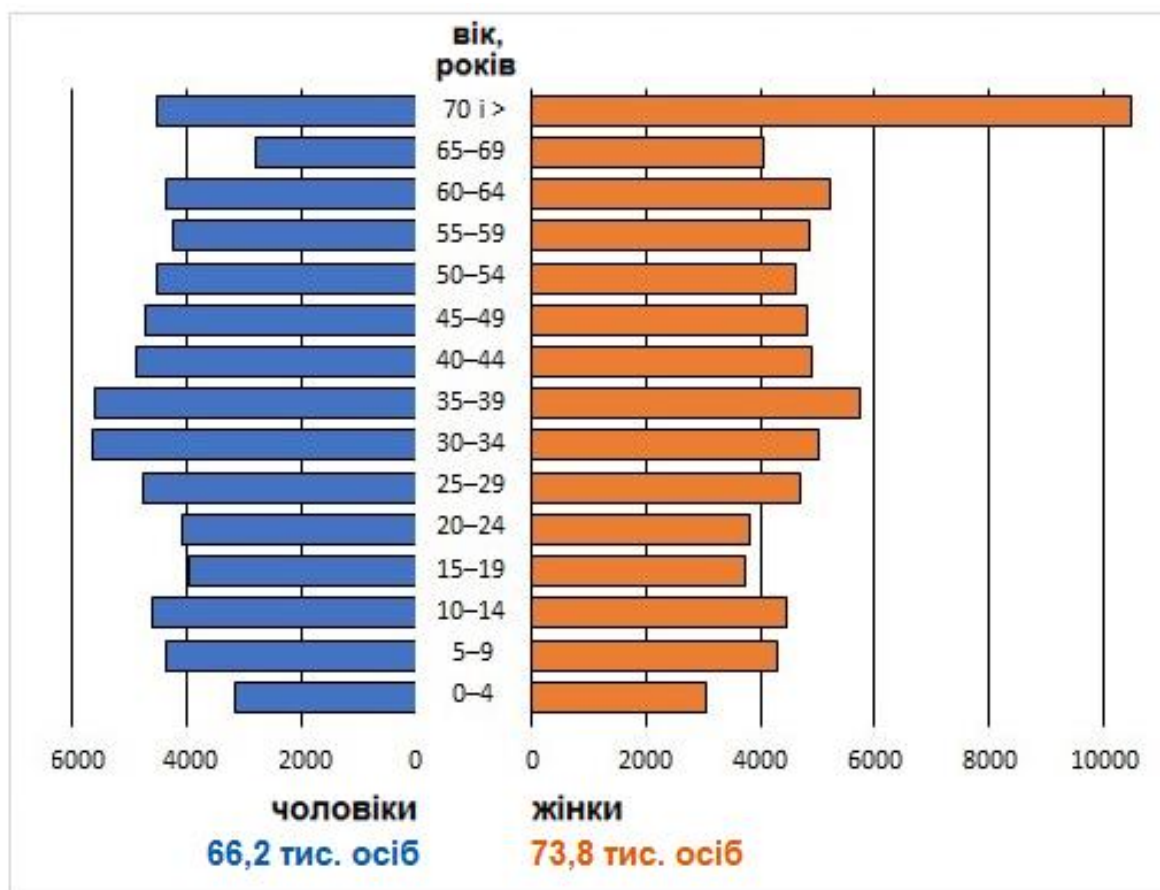

Рис. 3.3. Статтєво-вікова піраміда населення Кременецького району
(01.01.2022 р.)

Побудовано за даними [39]

У статтєвій структурі населення Кременецькому району, як і всієї Тернопільської області, переважають жінки (такий гендерний дисбаланс характерний для більшості держав світу, в тім числі й для нашої країни). За даними ГУС на початок 2022 р. у Кременецькому районі проживало 73,8 тис. жінок (52,7%) і 66,2 тис. чоловіків (47,3%) (рис. 3.4)., що є результатом вищої смертності чоловіків.

Майже таке ж гендерне співвідношення, з мінімальними відхиленнями, фіксується в Кременецькому районі впродовж двох останніх десятиліть поспіль. Приблизно такий же гендерний дисбаланс спостерігається і в інших адмінрайонах Тернопільської області.

Рис. 3.4. Співвідношення чоловіків і жінок у Кременецькому районі
(станом на 01.01.2022 р.)

Авторська розробка за даними [49]

На початок 2022 р. у Кременецькому районі на кожні 1000 жінок припадало 898 чоловіків (в Тернопільській області – 882). Відмітимо, що співвідношення чоловіків і жінок в різних вікових групах населення різне – зі збільшенням віку цей дисбаланс стрімко збільшується на користь жінок.

Так, зокрема, у дитячому та юнацькому віку (рис. 3), хлопців дещо більше від дівчат (співвідношення ч/ж = 1,03), причиною такого статевого дисбалансу є те, що хлопців народжується завжди більше (це біологічна константа). За підсумками 2021 р. в Кременецькому районі хлопчиків народилось 50,7 % від усіх новонароджених немовлят, а дівчаток – 49,3 %, тобто – на кожні 100 дівчаток народжувались 103 хлопчики.

Демографи вказують, що «у середньому віці гендерне співвідношення змінюється на користь жінок (рис. 3.5), це спричинено вищими показниками смертності чоловіків з двох основних причин: 1) біологічні причини –

занижений інстинкт поведінки самозбереження, більш вразливі до захворювань; 2) соціальні причини – а) переважання зайнятості чоловіків в галузях народного господарства з важкими і небезпечними умовами праці, б) поширення шкідливих звичок (алкоголь, тютюнопоління) тощо» [11]. Значна нестача чоловіків характерна для старших і найстарших вікових груп населення.

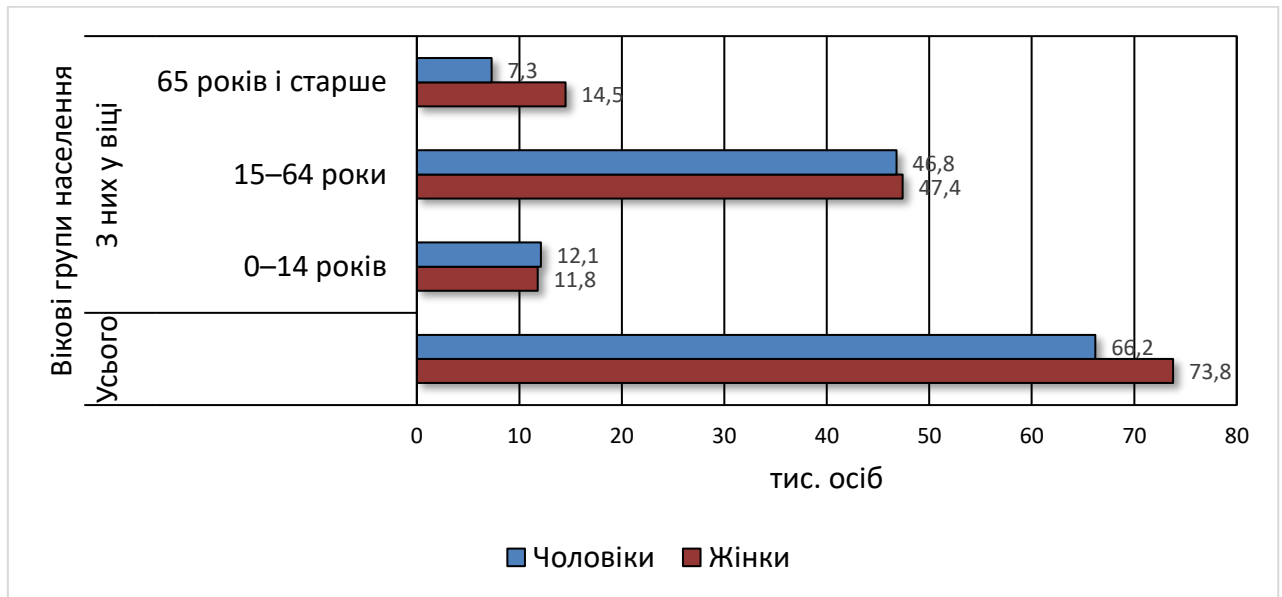

Рис. 3.5. Гендерне співвідношення в окремих вікових групах населення

Кременецького району

Авторська розробка за даними на 1. 01. 2022 рік [49]

Екстремальний гендерний дисбаланс характерний для когорти населення віком 70+ років, де кількість жінок більше ніж удвічі перевищує кількість чоловіків.

Найбільша гендерна диспропорція у Кременецькому районі у демографічній групі віком (65 років і >), в якій кількість жінок у 2 рази перевищує кількість чоловіків (співвідношення жін/чол дорівнює 1,98). Це є прямим свідченням великої різниці у тривалості життя чоловіків і жінок та надсмертності чоловіків у старшому віці. Тенденції до гендерного дисбалансу зі збільшенням віку стрімко збільшується, і вже у 70-ти річному віці і старшому гендерне співвідношення сягає 3 до 1, тобто кількість жінок вже аж

втрое переважає кількість чоловіків. Такий стан пояснюється, передусім «дещо більшою тривалістю життя жінок» і високим рівнем смертності у чоловіків, особливо після досягнення сорокарічного віку; в жінок – після 50 років» [28].

Дисбаланс за статтю різкіше виражений у міських поселеннях. Перевага жінок тут значно більша – на 1 тис осіб жіночої статі припадає 885 осіб чоловічої; у селах дисбаланс дещо менший і становить 903 чоловіки на 1 тис. жінок.

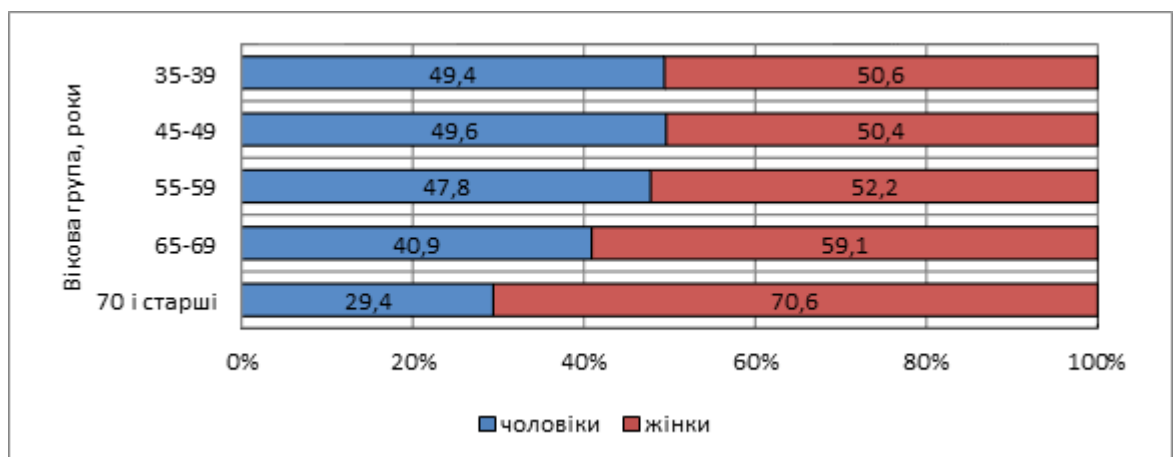

Рис. 3.6. Гендерне співвідношення в окремих вікових групах населення Кременецького району станом на 01.01.2022 р.

Авторська розробка за даними [49]

Узагальнюючий показник, який відображає статеві пропорції – це так званий **вік балансування** (або вік рівноваги). Вік балансування це той вік, коли чисельність чоловіків і жінок зрівноважуються. Вважається, що при оптимальних умовах вік балансування має наближатися до верхньої межі так званого «плідного віку» (50 років) – саме його називають «норма балансування». В державах ЄС він знаходиться в межах 44-49 роки. Проте, в кількох із них, в таких як Данія, Норвегія, Нідерланди, Швеція, вік балансування навіть дещо перевищує 50 років. В Кременецькому адміністративному районі вік балансування у 2022 р. був на рівні 40-44, як і в міських поселеннях. Зазначимо, що в селах вік балансування був на рівні

«європейського—стандарту», тобто – 50-54 років. Утім, на відміну від європейських країн, у Кременецькому районі спостерігається значна диспропорція у найбільш плідних дітородних групах за європейськими мірками (30-34 роки), де наявна перевага чоловіків, що, у значній мірі, спричинено міграцією жінок із сільських місцевостей в міські поселення та/або за межі області, в тому числі й за кордон у пошуках роботи.

В демографії користуються ще одним показником – *коефіцієнтом фемінізації*. За його допомогою можна охарактеризувати населення того чи іншого регіону в цілому за співвідношеннями чоловічого і жіночого населення, тобто скільки жінок припадає на сто чоловіків. Для населення Кременецького району коефіцієнт фемінізації становить 111,5. При цьому, жінки переважають у більшості вікових когорт населення починаючи з 35 років і старших. Зазначимо, що для когорти старших вікових груп (70 років і старше) коефіцієнт фемінізації у селах значно перевищував коефіцієнт фемінізації у містах, і був, відповідно, на рівні 249 і 219.

Для виявлення закономірності (тенденції) розподілу населення за статтю і віком можна використати також т.з. «полігон частот» (де на осі *X* вказують середини вікових інтервалів або номери груп, а на осі *Y* – кількість чоловіків і жінок у кожній віковій групі) [23].

Побудований нами полігон частот для населення Кременецького району (рис. 3.7) значно краще, аніж статеві-вікова піраміда, відображає відмінності за статеві-віковою ознакою. На рисунку чітко виражені три «піки», які відповідають віковим інтервалам 35-39, 60-64, 70-74 років. Добре проглядається також вік балансування, який припадає на інтервал 40-44 років, після цього має місце значне переважання чисельності жінок у всіх вікових групах.

Структура СВП та полігон частот вказують також на те, що старіння населення Кременецького району є глибоким і незворотним в найближчі десятиліття. Високе навантаження людьми похилого віку (371 особа на 1000 працездатних) буде тільки зростати. Проблеми старіння населення посилює

відтік молоді з району, особливо із сільських місцевостей. Екстремально великий гендерний дисбаланс, який добре фіксується на вершині статеві-вікової піраміди (особи віком 60+ років), є наочною ілюстрацією соціально-медичної проблеми підвищеної смертності чоловіків у працездатному віці.

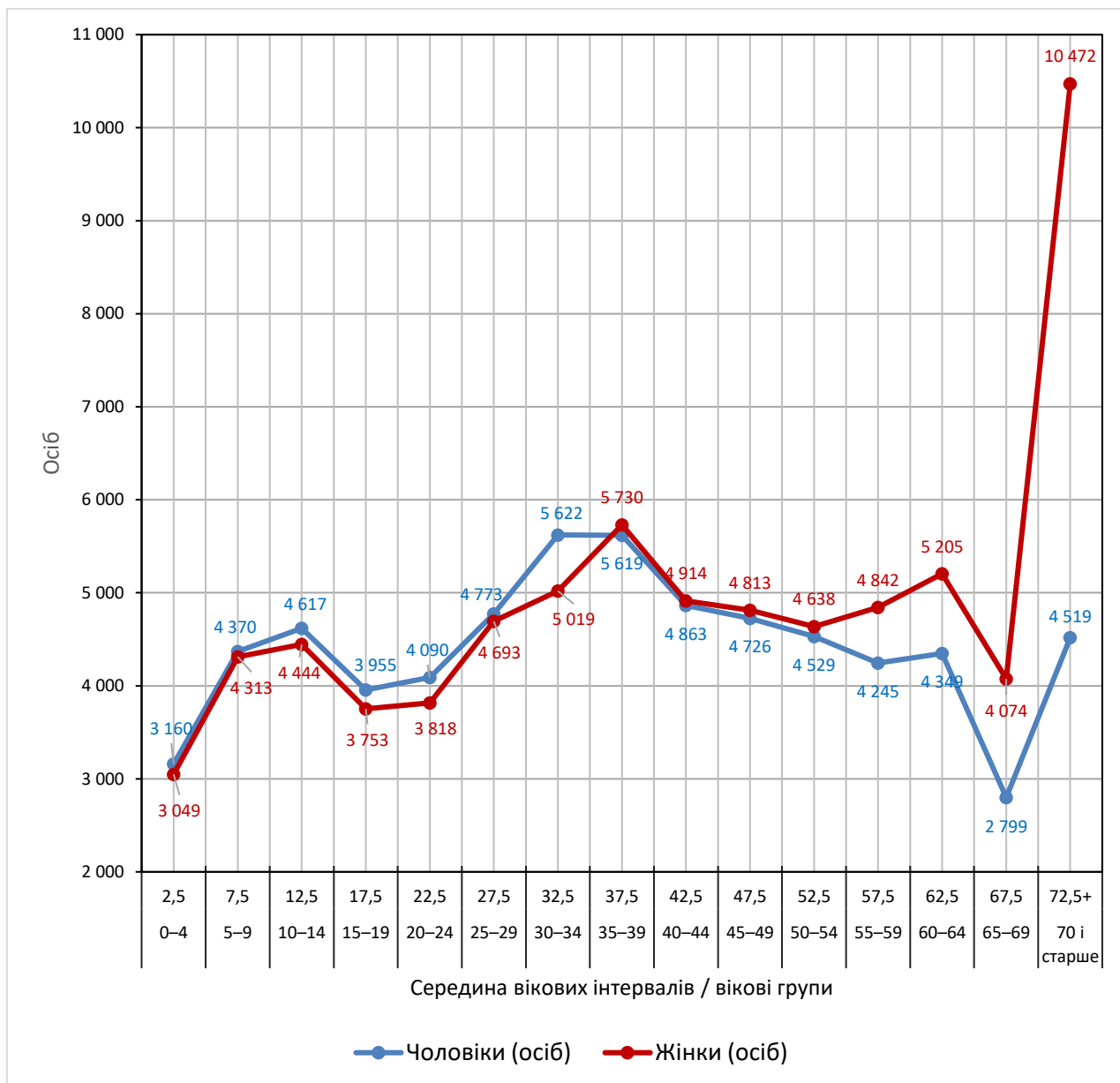

Рис. 3.7. Статеві-віковий розподіл населення Кременецького району (полігон частот) на 01.01.2022 р.

Зазначимо також, що навантаження людьми похилого віку (371 особа) значно перевищує навантаження дітьми (283 особи). Це свідчить про глибоке демографічне старіння району, що створює значне фінансове навантаження на систему соціального забезпечення та пенсійний фонд, оскільки більшість

ресурсів, спрямованих на непрацездатне населення, йде на підтримку старших поколінь

3.1.2. Відтворення населення

До визначальних показників, які відображають процеси відтворення населення, відносять: а) народжуваність, б) смертність і в) природний приріст. Вони в сукупності слугують «...добрими індикаторами стану здоров'я населення, оскільки відображають зміну його чисельності внаслідок взаємодії основних демографічних явищ: народжуваності та смертності» [11].

Аналіз поточної *демографічної ситуації* у Кременецькому районі, а також особливостей її динаміки упродовж останніх чотирьох років, дає змогу зробити висновок про те, що в даному регіоні, як і в цілому у Тернопільській області, на фоні загострення соціально-економічних проблем, наявні кризові демографічні явища. Про це наглядно ілюструє побудований нами графік (рис. 3.8), на якому відображена динаміка *народжуваності* і *смертності* мешканців Кременеччини. З цього рисунка добре видно, що показники смертності впродовж 2021-2024 рр. були значно вищими від показників народжуваності, особливо це добре помітно в крайні два роки, коли на фоні стабілізації показників смертності, простежується негативний тренд до зменшення рівня народжуваності. Зазначимо, що показник народжуваності у Кременецькому районі демонструє сталу тенденцію до спадання впродовж усього аналізованого періоду (2021-2024 рр.).

Ці негативні тенденції (співвідношення народжуваності і смертності) призвели до стрімкого природного убутку населення Кременеччини.

Глибока та стійка депопуляція в досліджуваному регіоні, зумовлена більшою мірою катастрофічним падінням народжуваності, а не високим показником смертності. Так, якщо коефіцієнт народжуваності у 2021 р. був на рівні 7,8 ‰, то вже у 2024 р. зменшився до 5,2‰, тобто за чотири роки впав на 33,3%. Це означає, що на 100 померлих припадає лише 37 новонароджених ($5,2 / 14,0 = 0,37$). А отже вказує на те, що покоління не відтворюється.

Показник сумарної народжуваності впав до 0,8, а для простого заміщення поколінь цей показник має бути на рівні 2,1–2,2.

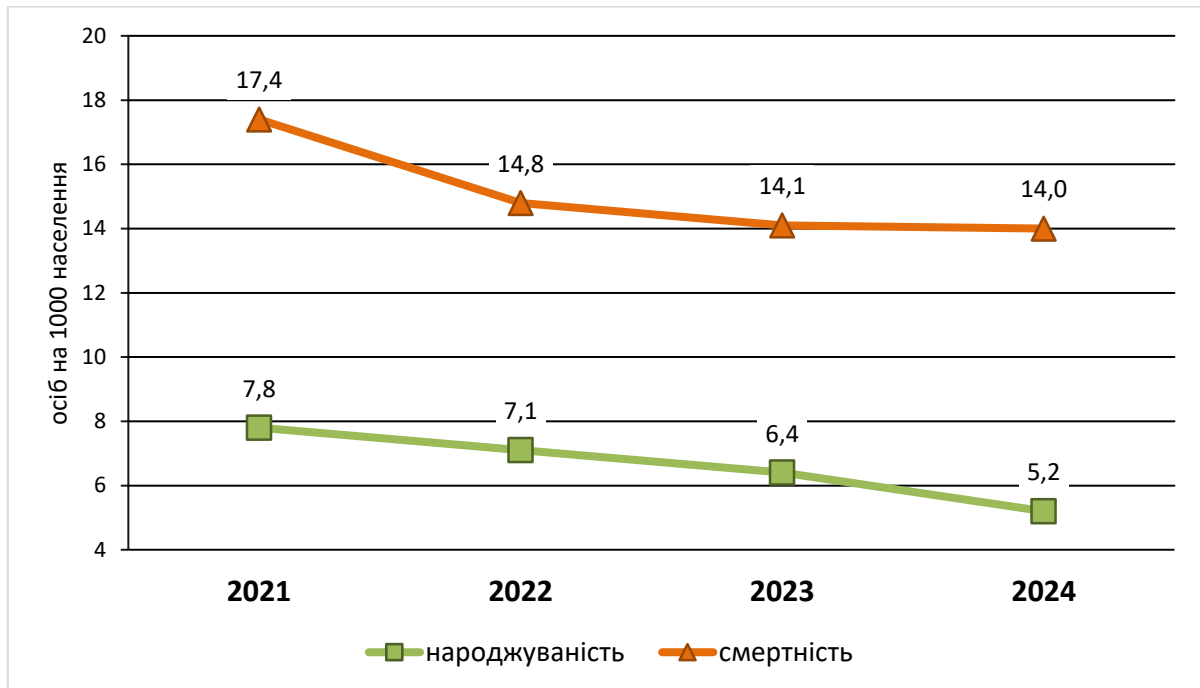

Рис. 3.8. Порівняльні показники динаміки народжуваності і смертності населення Кременецького району у 2021-2024 рр.

Побудовано автором за даними [39, 50]

Показник сумарної народжуваності на рівні 0,8 означає, що в середньому одна жінка протягом свого життя народжує менше однієї дитини, що свідчить про глибоку депопуляційну кризу. Це пояснюється головно: а) масовою зовнішньою міграцією жінок репродуктивного віку; б) відкладенням рішень про народження дітей через військову небезпеку та соціально-економічну невизначеність тощо. Низхідна поліноміальна лінія $R^2 = 0,9966$) чітко вказує на негативний тренд і підтверджує стійкість і прогнозованість падіння показника народжуваності в найближчому майбутньому.

Смертність населення Кременецького району залишається високою, але демонструє зниження після піку 2021 року (17,4%), який значною мірою пов'язаний із пандемією COVID-19, коли відмічалися підвищені показники смертності. Незважаючи на падіння у 2024 р. до 14,0%, все ж це дуже високий

показник, який, при цьому, у 2,7 разу перевищив народжуваність Загалом такий високий рівень смертності характерний для регіонів зі значною часткою літнього населення.

Динаміку *природного убутку* населення Кременецького району ілюструє рис. 3.8, з якого видно, що убуток у 2022–2023 роках у порівнянні з 2021 р. дещо зменшився (до -7,7‰) завдяки зниженню рівня смертності. Однак у 2024 році убуток знову зріс до -8,8‰. Це прямо вказує на те, що падіння народжуваності (з 6,4‰ до 5,2‰) переважило стабілізацію рівня смертності.

Показник життєвості у Кременецькому районі в 2024 році був на рівні 0,37, це свідчить про те, що природний убуток є рекордним і продовжує поглиблюватися (табл. 3.1). Це означає, що у 2024 році в Кременецькому районі на 100 народжених припадало близько 270 померлих. Таке співвідношення свідчить про глибоку демографічну прірву та значні проблеми з відтворенням населення навіть у відносно безпечному тиловому регіоні.

Таким чином, *демографічна ситуація*, яка склалась на теренах Кременецького району (критично низький загальний коефіцієнт народжуваності, високий рівень смертності), відображає загальну кризову тенденцію в усій Тернопільській області.

Для того щоби спрогнозувати, як змінюватиметься природний приріст населення Кременецького району у наступні роки (тенденція зміни показників), нами використано поліноміальну апроксимацію. Це вбудована функція Microsoft Excel, яка дозволяє будувати лінії трендів на основі діаграми. Лінії трендів, як це видно з діаграми, максимально достовірні, оскільки значення R^2 наближені до 1 (*якщо рівень R^2 дорівнює 1, або наближений до 1, то модель вважається максимально достовірною. Чим далі рівень від одиниці, тим менша вірогідність*).

Лінія тренду це графічне відображенням спрямованості змін середніх значень аналізованих показників у майбутньому (графік апроксимуючої функції), тобто який приблизно показник буде на якусь певну дату за умови збереження поточної тенденції. Іншими словами, на підставі графіка, який

містить лінію тренду певного показника, можна зробити більш-менш точний прогноз його зміни на конкретний період часу. Для того щоби отримати найбільш достовірні величини апроксимації, для показників «народжуваність», «смертність» і «природний приріст» нами застосовано 2 степінь.

Таблиця 3.1

Динаміка показника життєвості у Кременецькому районі у 2021-2024 роках

Рік	Народжуваність (Кн) (‰)	Смертність (Кс) (‰)	Показник життєвості (Кж=Кн/Кс)	Співвідношення (пом./нар. = Кс/Кн)	Померлих на 100 новонароджених, осіб	Характеристика показника
2021	7,8	17,4	0,448	2,231	223	Надзвичайно високий показник, пов'язаний з піковою смертністю (17,4‰) через епідемію COVID-19.
2022	7,1	14,8	0,480	2,085	209	Показник тимчасово покращився за рахунок зниження смертності.
2023	6,4	14,1	0,454	2,203	220	Показник знову погіршився через значне падіння народжуваності.
2024	5,2	14,0	0,371	2,692	269	Найгірший показник за весь період, спричинений катастрофічним падінням народжуваності (5,2‰).

Низька народжуваність призвела до того, що в Кременецькому районі вже нема навіть т. з. «простого відтворення поколінь», що призводить до того, що населення досліджуваного регіону з кожним роком чим раз більше старішає. Це добре ілюструє рис. , де видно, що станом на 01.01.2022 рік, частка літніх людей (65 + р.) досягла майже 16 % від усіх мешканців регіону.

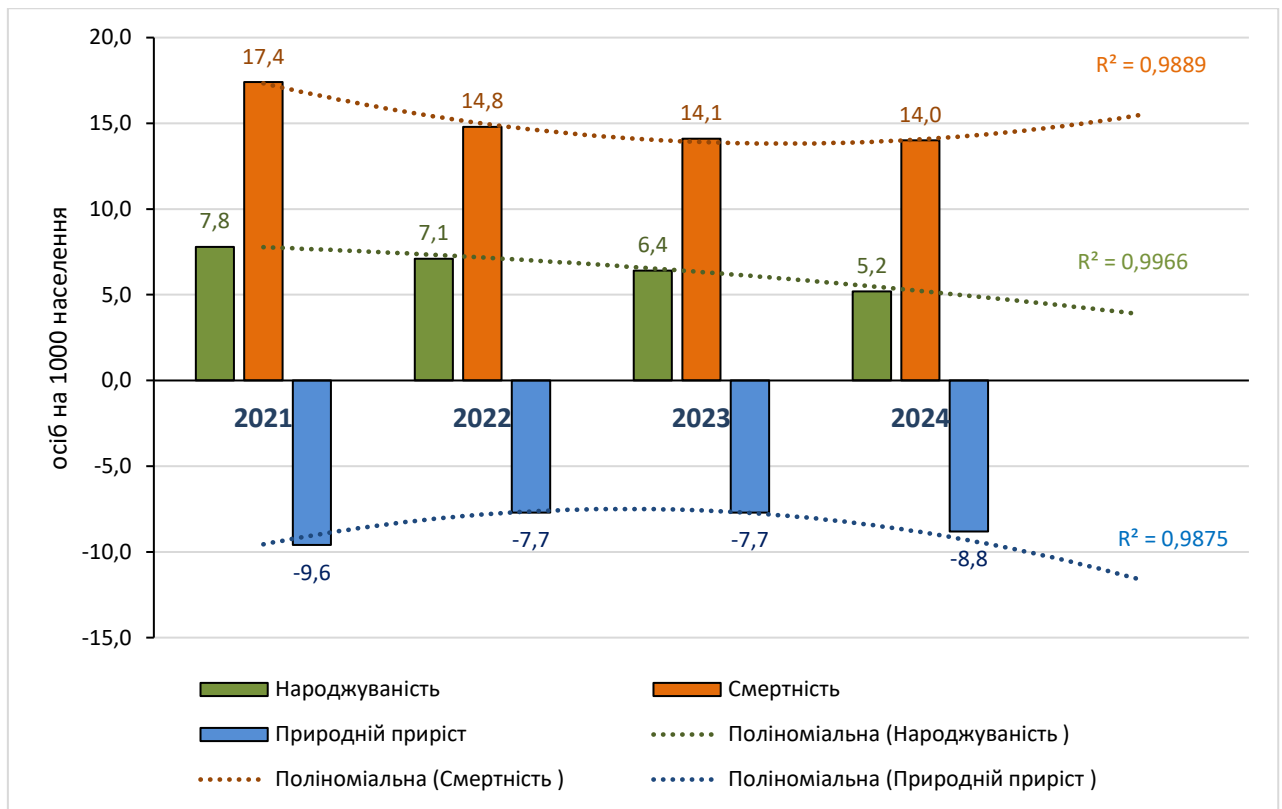

Рис. 3.9. Динаміка убутку населення Кременецького району у 2021-2024 рр.

Побудовано автором за даними [39, 50]

За «шкалою демографічного старіння ООН» [12] населення Кременецького району давно переступило так званий «поріг старості» (7% - частка літніх людей), а отже належить до категорії «дуже старого» за класифікацією ООН. Слід відмітити, що ситуація за цим показником в Кременецькому районі дещо краща, аніж в Чортківському районі (16,9%), але гірша аніж у Тернопільському (15,4%). Для порівняння наведемо показники також для Тернопільської області – 15,9% та України – 17,4 %.

Вигідно вирізняється Кременецький район за часткою дітей з-поміж інших районів області. Так, станом на початок 2022 року, їхня частка становила 17,1%, що на 1,7% більше ніж в Тернопільській області і на 2,2% ніж в Україні.

Частка осіб працездатного віку в Кременецькому районі станом на 01.01 2022 р. була дещо меншою, ніж загалом в Тернопільській області – 67,3% проти 68,7%, але майже такою ж, як в середньому в Україні (табл. 2.2).

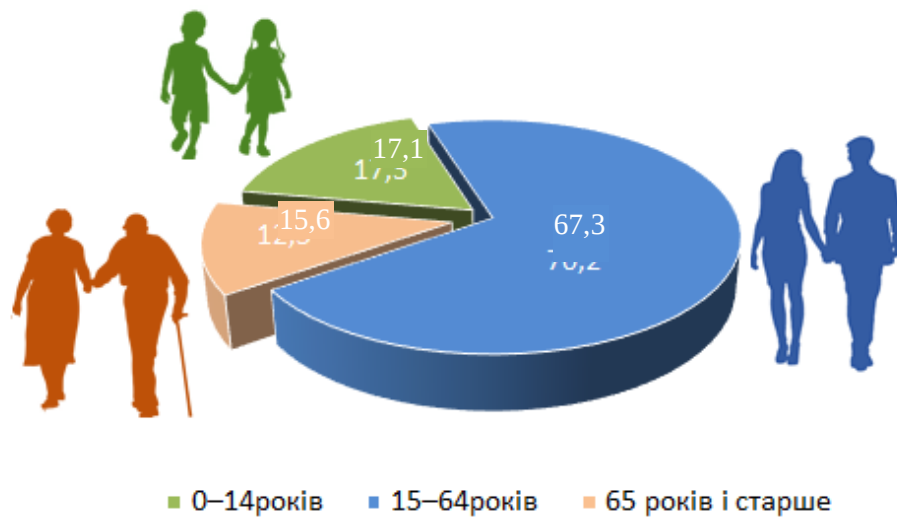

Рис. 3.10. Співвідношення основних когорт населення в Кременецькому районі

Побудовано за даними ГУС у Тернопільській області [39]

Таблиця 2.2

Частка населення основних вікових груп на початок 2022 р. (%)

Вікові групи населення, років		Кременецький район	Тернопільська область	Україна
моłodше працездатного віку	0 – 14	17,1	15,4	14,9
працездатного віку	15 – 64	67,3	68,7	67,4
старше працездатного віку	65 і старше	15,6	15,9	17,7
Разом		100	100	100

Складено автором за даними [39]

Всі згадані вище причини, привели до вичерпання демографічного потенціалу, негативним наслідком якого став високий рівень постаріння населення Кременецького району. Тобто, вирішальний вплив на демографічне старіння населення має не збільшення тривалості життя, а зниження народжуваності протягом попередніх двох-трьох поколінь.

Старіння населення Кременецького району відбувається «знизу» – через зменшення рівня народжуваності і «зверху» – завдяки підвищенню середньої тривалості життя людей. Вчені-демографи називають такий процес

«проїданням демографічного капіталу, який був накопичений попередніми поколіннями, коли рівень народжуваності був вищим» [52, с. 126] .

Зростання рівня старіння населення Кременецького району спричиняє низку проблем, передовсім економічного, медико-соціального характеру, а також і морально-психологічного:

1) потребує збільшення видатків на соцзабезпечення людей літнього віку, на фоні зменшення кількості працездатного населення, а тому то й – зменшення податкових надходжень у держбюджет, що створює додаткові проблеми для пенсійного забезпечення літніх осіб-пенсіонерів;

2) потреба суттєвого збільшення видатків на забезпечення належного медичного обслуговування цієї когорти населення;

3) медико-соціальні проблеми: потреба догляду самотніх осіб літнього віку з обмеженою руховою активністю та здатністю до самообслуговування тощо [14].

Зважаючи на затяжну соціально-економічну кризу в нашій державі, старість багатьма сприймається як вирок, адже саме літні люди є тою групою населення, котрі найбільше потребують медико-соціальних послуг, по-друге – є найменш фінансово забезпечена.

Таким чином, станом на початок 2022 р., майже кожен шостий мешканець Кременецького району належав до когорти віком 65+ р. Такий дисбаланс у співвідношеннях населення працездатного віку та осіб пенсійного віку, поза всяким сумнівом, й надалі більшатиме і в осяжному майбутньому може набути загрозливого рівня.

Отже, демографічна криза, яка з кожним роком чим раз набуває загрозливіших рис, стала наслідком усього попереднього розвитку нашого суспільства, кризового стану багатьох сфер його життя на даному етапі, накопичення та загострення суперечностей, невирішеність яких власне й гальмує демографічний розвиток.

3.2. Смертність населення, структура та ієрархія причин смерті

3.2.1. Смертність населення

Як вже було сказано вище, впродовж останніх 5 років показники рівня смертності в Кременецькому районі, як і в Тернопільській області, перманентно змінювались, коливаючись то в один то в інший бік. У 2021 р. цей показник досяг максимальної позначки 17,4 ‰, й був на один промільний пункт більшим, аніж у Тернопільській області (16,4). У наступні роки (2022-2024) рівень смертності у Кременецькому районі, як і в Тернопільській області, зменшився – в обох випадках приблизно на 3 умовних пункти. Однак зазначимо, що цей показник упродовж 2021-2024 рр. у Кременецькому районі був вищим, аніж в Тернопільській області загалом (у 2021 р. на 2,1 ‰, у наступні роки на 0,9-1,3 промільні пункти).

За «Міжнародною шкалою...» [36] поточний (на 01.01.2024 р.) рівень смертності жителів Кременецькому району (14,1‰) оцінюється як «середній», оскільки знаходиться в діапазоні міжнародної шкали 12-15‰), так само, як і для жителів Тернопільської області загалом.

Проаналізовані й описані вище кількісні показники рівня та динаміки смертності населення Кременецького району дають лише так звану загальну характеристику факторів смертності, тобто дають уявлення про сукупність умов життя населення в регіоні, які впливають на його тривалість. Детальнішу оцінку отримують за допомогою якісних показників, які характеризують смертність людей за окремими причинами.

3.2.2. Структура та ієрархія причин смерті

За підсумками 2023 року перші місця за вагомістю в ієрархії причин смерті населення Кременецького району, як і Тернопільщини загалом [71], займали 4 класи хвороб: 1) хвороби системи кровообігу (69,7% від загальної кількості зафіксованих летальних випадків), 2) онкологічні захворювання

(новоутворення (13,4%), 3)летальні випадки зумовлені зовнішніми причинами смерті (4,8%) та 3)хвороби органів дихання (2,6%) та, які в сукупності склали 95,6% (рис. 3.11)

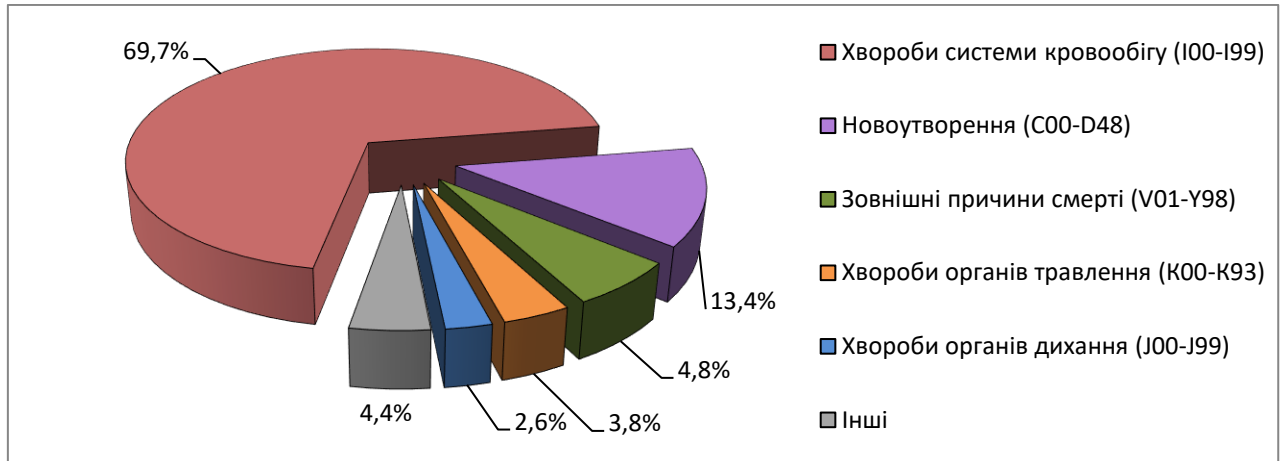

Рис. 3.11. Структура основних причин смертності населення за підсумками 2024 р., %. (Розраховано за даними [32]).

З рис. 3.11 добре видно, що основними причинами смертей людності Кременецького району були *хвороби системи кровообігу (ХСК)*. У 2024 р. частка ХСК склала понад 2/3 від всіх летальних випадків в регіоні.

Коефіцієнт смертності від цієї недуги був на рівні 89,3 випадків на 10 тис. осіб (в абсолютних показниках це 13040 осіб), при цьому найбільше летальних випадків було зафіксовано від ішемічної хвороби серця – 88,2% від усіх летальних випадків від ХСК.

Вченими встановлено [7 та ін.], що серед основних факторів, які можуть призвести до захворювань системи кровообігу, є: *«артеріальна гіпертонія, гіподинамія, генетичні особливості людини, підвищений вміст у крові холестерину, надмірне психоемоційне напруження»* [7].

Підвищений рівень ризику захворіти ХСК є у курців. За даними низки вчених-медиків, 1/3 усіх летальних випадків від ІХС (ішемічної хвороби серця) на пряму пов'язана із тютюнопалінням [6, 7]. При цьому, за твердженням інших вчених, ця шкідлива звичка *«вдвічі підвищує ризик розвитку стенокардії та ГІМ і майже в 5 разів – виникнення раптової смерті»* [7].

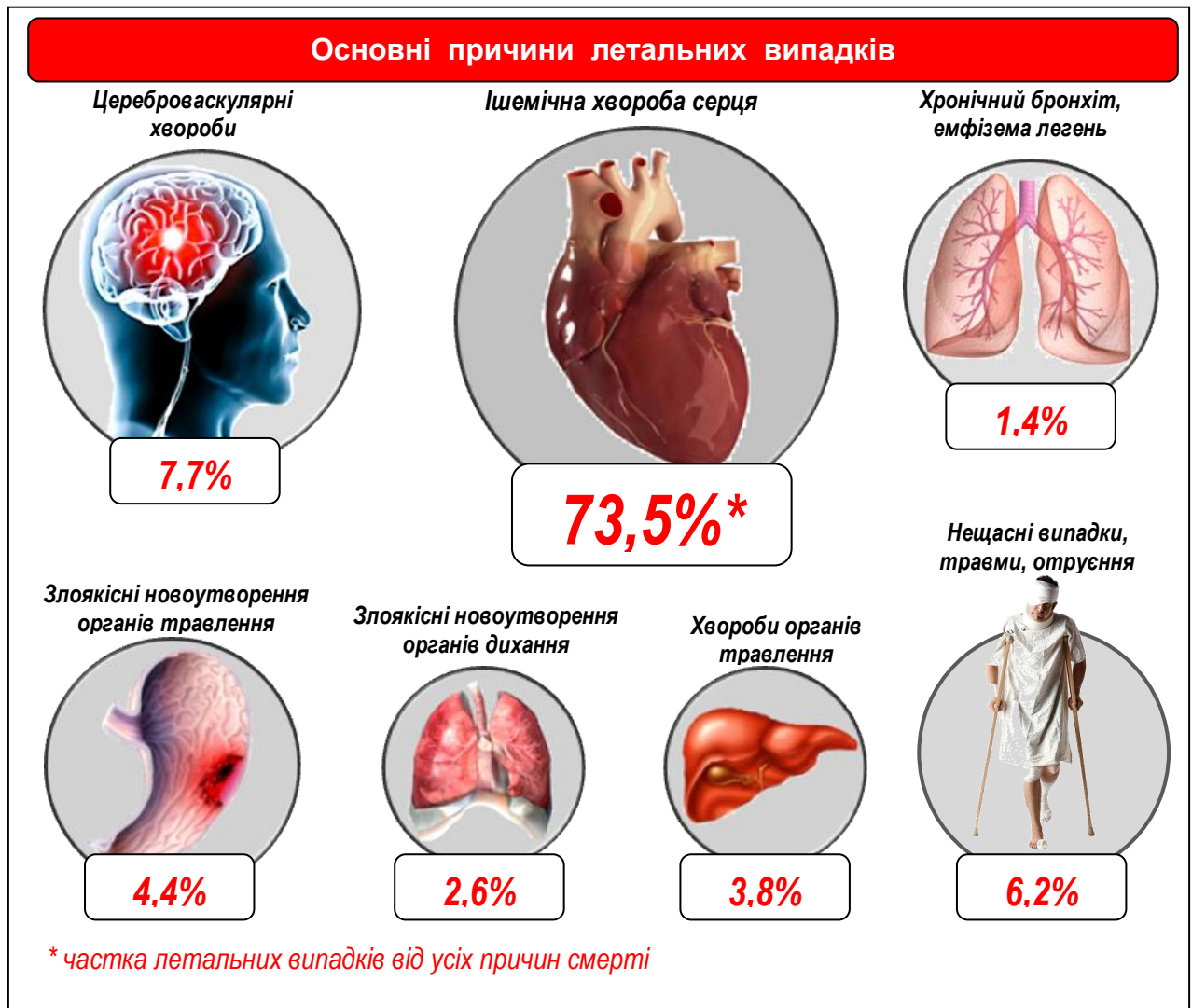

Рис. 3.12. Основні причини смертності населення у 2024 р., %.

(Розраховано і побудовано за даними [32]).

Друга сходинка – онкологічні захворювання – 13,4% (1743 особи); рівень смертності населення – 17,1 летальних випадків на 10 тис. осіб. Зазначимо, що рівень захворюваності на злоякісні новоутворення у Кременецькому районі упродовж щонайменше двох років (2023-2024) найнижчі серед районів області, на відміну від ступеня запущеності цієї хвороби – 2 місце, після Чортківського району.

Третіми за значенням в ієрархії смертності є зовнішні причини смерті. Частка цих причин у структурі смертей складає 6,2%, а рівень смертності – 8 летальних випадків на 10 000 осіб. –6,2%.

Четверту сходину за величиною показника в ієрархії смертності населення займають *хвороби органів травлення (ХОТ)*. Частка цих причин у структурі смертей складає 3,8%, а рівень смертності – 4 випадки на 10 000 осіб.

Рівень смертності дітей до 1 року у 2024 р. в Кременецькому районі був на критично високому рівні – 10,9‰ – це найвищий показник серед адмінрайонів Тернопільської області: у Чортківському – 2,2‰, Тернопільському – 8,2‰, у Тернополі – 5,6‰. В Тернопільській області цей показник у 2024 р. був на рівні 6,9‰, що на 1,2‰ менше, ніж у попередньому – 2023 р. (8,1‰). У структурі смертності немовлят у 2024 р. на 1-му місці за величиною була перинатальна патологія – 18 випадків (54,5 %), на 2-му місці – вроджені аномалії – 9 випадків (27,2 %), на 3-му місці – зовнішні причини – 5 випадків (15,1 %).

Загалом, можна стверджувати, що показники смертності за причинами смерті є віддзеркаленням соціально-економічного стану суспільства. Вони дають змогу виявити болючі точки у царині екології, медицини, поведінки самої людини тощо.

3.3. Пропозиції з поліпшення демографічної ситуації в регіоні

Поліпшення демографічної ситуації в Кременецькому районі, як і Тернопільській області й Україні загалом, вимагає реалізації широкого комплексу заходів, спрямованих на збереження здоров'я і життя населення.

Зазначимо, що останнім часом зусилля державного сектору ОЗ дещо активізувалися, втім серйозною перешкодою на шляху досягнення сталих і системних зрушень у цій сфері залишається слабкість та низька ефективність існуючої системи медичного обслуговування. Наразі відсутнє чітке бачення реформування системи ОЗ; немає одностайності стосовно запровадження нових механізмів фінансування медицини та підвищення ефективності діяльності медичної галузі. Це стосується, передусім, шляхів децентралізації фінансування та управління медичних закладів, можливостей запровадження медичного страхування, вирішення питань приватної медицини.

Водночас доволі слушно зауважити той факт, що протягом останніх кількох років обсяги фінансування системи ОЗ в регіонах України, хоча й повільно, але поступово збільшувались, проте суттєвого покращення якості медичного обслуговування не відбулося. Це дає змогу висловити припущення, що причини низької ефективності ОЗ слід шукати не лише у нестачі коштів, але й, більшою мірою, в нераціональному розподілі наявних фінансових ресурсів та у відсутності ефективного контролю за їхнім використанням. Крім цього фінансові ресурси повинні спрямовуватись не на наслідки проблем (лікування хворих), а на їх попередження (профілактика захворювань, збереження здоров'я). Згідно з даними ВООЗ «від рівня, якості та вчасності медичної допомоги здоров'я громадян залежить лише на 10-15 %, майже 50 % – це соціально-економічні умови, 40 % – генетичні. Нездоровим батькам, які живуть в умовах поганої екології, мають шкідливі звички та недбало ставляться до власного здоров'я, дуже важко народити здорових дітей. Тому важливо не лише лікувати хворих, але й допомогти зберегти здоров'я тим, хто його ще не втратив» [6].

А отже, орієнтиром при організації роботи галузі має бути профілактична медицина, а не наслідкова. Підтвердженням такого може бути приклад Японії, де суттєво менше лікарів, але якість і тривалість життя найбільша в планеті. Бо зусилля спрямовані на запобігання захворювання, а не на лікуванні недуг.

Розвиток та посилення інституційної спроможності держави у сфері охорони здоров'я й життєзбереження може бути досягнутий через реалізацію чіткої стратегії реформування медичної галузі, спрямованої на поліпшення якості медичних послуг та підвищення їх доступності для усіх громадян. Водночас, ще більш важливим є формування в населення налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я. Крім цього, зменшення втрат здоров'я та подовження тривалості здорового життя є неможливим без підвищення рівня добробуту та зміни якості життя, без створення середовища, сприятливого для

вибору моделі поведінки, зорієнтованої на турботу і охорону здоров'я на індивідуальному рівні, без формування і виховання „волі до здоров'я», яка спонукає до тривалого, здорового і продуктивного життя.

Основні чинники, які визначають демографічну ситуацію в Кременецькому районі:

1. Проблеми демографічної кризи

- старіння населення, регресивна вікова структура населення;
- відносно високий рівень смертності чоловіків працездатного віку;
- депопуляція населення.

2. Проблеми медичного обслуговування (медико-організаційні проблеми):

- низька територіальна доступність в сільській місцевості та економічна (для значної частини населення) доступність до якісної медичної допомоги;
- недостатнє і неефективне фінансування медичної галузі;
- неоднаковий рівень доступу до послуг охорони здоров'я;
- інертність реформи в медичній галузі, що пов'язано з війною.

3. Проблеми незадовільного стану здоров'я населення регіону:

- високий рівень смертності від хвороб системи кровообігу і від злоякісних новоутворень та низька ефективність лікування хворих на ці недуги;
- низький рівень забезпеченості сільського населення аптечними пунктами, брак повного спектру медикаментозних препаратів та ін.;
- недостатня ефективність заходів щодо формування здорового способу життя.

Задля покращення демографічної ситуації в Кременецькому районі необхідно:

- забезпечити стале економічне зростання економіки держави, а відтак вирішити проблему зайнятості населення та підвищити рівень якості життя;
- проводити активну демографічну політику, спрямовану на забезпечення належних кількісних і якісних параметрів відтворення населення

задля подолання негативних демографічних тенденцій (депопуляції, старіння населення, регресивної вікової структури населення, міграційного відтоку молоді); заохочення дво- і тридітних сімей шляхом пропаганди та належного матеріального стимулювання

- покращити медичне обслуговування населення: а) підвищити територіальну доступність і якість медичної допомоги для всіх верств населення; б) посилити роботу з профілактики захворювань, передовсім соціально значимих (туберкульозу, онкозахворювань), а також роботу з попередження захворювань населення на інфекційні хвороби; в) покращити забезпеченість медичних закладів сучасною діагностично-лікувальною медичною апаратурою та медикаментозними препаратами.

- створити умови для стимулювання здорового способу життя, формування у населення здоров'язберігаючої поведінки та підвищення відповідальності за своє здоров'я і особисту безпеку;

- посилити інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо принципів здорового та морального способу життя, формування сімейних цінностей та усвідомленого батьківства.

РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ШКОЛІ

Застосування краєзнавчого принципу при вивченні населення є наскрізним і може бути реалізоване в різних класах, але найбільша концентрація матеріалу припадає на 5–6-й класи (як вступ) та 9-й клас (як детальний аналіз).

Наведемо приклади в яких класах і як найкраще інтегрувати матеріали дослідження демографічної ситуації в Кременецькому районі.

5–6 класи (Вступ до географії, Загальна географія)

На цьому етапі краєзнавчий принцип може застосовуватися для формування базових понять і розвитку просторового мислення учнів.

Характер роботи учнів: описовий, порівняльний та ілюстративний.

Тема: Демографічні процеси (Природний та механічний рух)

Форма роботи *Аналіз демографічної ситуації.*

Діяльність учнів. Учні використовують місцеві дані (звіт сільради, ТГ) про народжуваність та смертність для розрахунку коефіцієнтів природного приросту в їхній громаді.

Висновок: Показати, як відбувається демографічне старіння та депопуляція на прикладі конкретних сусідніх сіл.

Краєзнавчий матеріал: Порівняння IV Рівня (Середні села: 500–800 осіб, наприклад, с. Борсуки, с. Людвище) та VI Рівня (Критично малі: менше 100 осіб, наприклад, с. Антонівці, с. Тури). Висновок:

Форма роботи Дослідження міграції. Проведення опитування чи збір даних про маятникову міграцію (куди щоденно їздять на роботу) та трудову міграцію (куди виїхали родичі).

Краєзнавчий матеріал: Визначення маятникових потоків з III-A Рівня (Агломераційні села: Білокриниця, Великі Млинівці, Підлісці) до Кременця чи Почаєва.

Висновок: Пояснити, як ці села перетворюються на житлові зони міського ядра, що зберігає їхній демографічний потенціал, незважаючи на відсутність робочих місць на місці.

Тема: Розселення та поселенська мережа

Форма роботи: Функціональна класифікація поселень

Діяльність учнів. Учні використовують надану ієрархічну модель (I–VI рівні) та карту ТГ для класифікації сіл своєї громади.

Краєзнавчий матеріал: Складання схеми тяжіння для Вишнівецької ТГ (з центром – смт Вишнівець). Визначення, які села тяжіють до Вишнівця (II рівень), а які — до Кременця (I рівень).

Висновок: Зробити висновок про ступінь автономності громади та її залежність від районного центру.

Форма роботи: Екскурсія / Картографічний практикум

Діяльність учнів. Створення карти або схеми власної ТГ, нанесення на неї об'єктів інфраструктури (школи, ФАПи).

Краєзнавчий матеріал: Приклад: Аналіз закриття шкіл. Визначити, чи є у селах V Рівня (Малі села: 100–499 осіб, наприклад, с. Татаринці, с. Якимівці) повноцінна школа, і як її закриття впливає на життєздатність поселення. Висновок: З'ясувати, які центри (III-A, III-B, IV) можуть прийняти учнів і тим самим зміцнити свою функціональну роль.

Тема: Господарська діяльність та історичний розвиток

Форма роботи: Зв'язок історії та сучасного статусу

Діяльність учнів. Учні досліджують, як історичний статус населених пунктів вплинув на їхній сучасний демографічний потенціал.

Краєзнавчий матеріал: Приклад: Порівняння Кременця, Шумська, Вишгородка (літописні міста) з Ланівцями, Вишнівцем, Почаєвом (пізніші центри, що мали Магдебурзьке право). Висновок: Показати, що давньоруська історія не гарантувала збереження лідерства, але історичні укріплення (як Кременецький замок) були основою економічного зростання.

Форма роботи: Топонімічні дослідження

Діяльність учнів. Вивчення походження назв сіл району, пов'язаних з їхнім заняттям чи розташуванням (наприклад, назви, пов'язані з оборонними функціями, торгівлею чи природними особливостями).

Краєзнавчий матеріал: Приклад: Дослідження назв сіл, пов'язаних із крем'яно-обробними майстернями (наприклад, с. Білокриниця, Кутянка), виявленими археологами. Висновок: Зробити висновок про давню економічну важливість території (видобуток кременю) для формування перших поселень.

Тема: Трудові ресурси та функціональна спеціалізація поселень

Форма роботи: Функціональний аналіз центрів ТГ

Діяльність учнів. Учні збирають дані про структуру зайнятості населення в центрі своєї ОТГ (наприклад, Ланівці, Шумськ, Вишнівець) та визначають, яка галузь переважає (промислова, аграрна, освітня, сфера послуг).

Краєзнавчий матеріал: Приклад: Порівняння функціональної ролі: Кременець (освітньо-рекреаційний центр), Ланівці (аграрно-промисловий центр) та Почаїв (духовно-туристичний центр). Висновок: Визначити, як ці різні функції впливають на якість життя та сектор зайнятості їхнього населення.

Форма роботи: Аналіз трудового потенціалу

Діяльність учнів. Складання віково-статевих пірамід для двох-трьох контрастних населених пунктів району (використовуючи доступні дані місцевої влади)

Краєзнавчий матеріал: Приклад: Порівняння пірамід: а) Агломераційне село (III-A, наприклад, с. Білокриниця, де може бути приплив молодих сімей) vs б) Периферійне село (V–VI рівні, наприклад, с. Антонівці, де буде переважати старше покоління). Висновок: Показати, де зосереджений трудовий потенціал району і які населені пункти мають ризик втрати економічної активності через старіння.

Тема: Географічна культура та просторова ідентичність.

Цей варіант поєднує історичні та археологічні дані з соціальною географією для формування глибшого розуміння "місця"

Форма роботи: Створення історико-демографічної карти

Діяльність учнів. Нанесення на карту ОТГ точок з археологічними пам'ятками (з наведеної таблиці) та їхнє порівняння з сучасною мережею поселень (I–VI рівні).

Краєзнавчий матеріал: Приклад: Дослідження, як концентрація крем'яно-обробних майстерень (Білокриниця, Кутянка) у доісторичний період пов'язана із сучасним станом цих поселень. Висновок: Простежити безперервність або переривчастість заселення території протягом тисячоліть.

Форма роботи: Вивчення топонімів та легенд

Діяльність учнів. Збір місцевих легенд, пов'язаних із походженням назв поселень або урочищ (наприклад, Дівочі скелі чи ур. Зелена Діброва у Кременці).

Краєзнавчий матеріал: Висновок: З'ясувати, як місцева культура та історична пам'ять (колективний інтелект) відображаються у географічних назвах, пов'язаних із життям людей.

Тема / Принцип	Клас	Конкретна реалізація на прикладі Кременеччини
Види населених пунктів	5–6 клас	Вивчення різниці між містом (Кременець, Шумськ), селищем (Вишнівець) і селом (Білокриниця, Антонівці). Учні розрізняють типи поселень за зовнішніми ознаками.

Географія прізвищах Легенди	у /	5 клас	Збір місцевих легенд про походження назв сіл (Вишгородок, Кременець) або місцевих об'єктів (Дівочі скелі) для розвитку інтересу до історії свого краю.
Картографічний практикум		6 клас	Створення найпростішої схеми своєї ОТГ (наприклад, Лановецької чи Шумської) з позначенням центру та найбільших сіл (наприклад, III-Б рівня – с. Цеценівка, с. Великі Дедеркали).

8 Клас (Фізична географія України / Географія свого краю)

У 8-му класі краєзнавчий матеріал (результати дослідження про населення та демографічну ситуацію в Кременецькому районі) можна використовувати для інтеграції знань про природу, населення та господарство свого рідного краю.

Тема / Принцип	Клас	Конкретна реалізація на прикладі Кременеччини
Історико-культурна географія	8 клас	Інтеграція археологічних даних (палеолітична стоянка у Стіжку, трипільські поселення в Білокриниці) з географією для пояснення безперервності заселення території.
Зв'язок рельєфу та поселень	8 клас	Вивчення, як Кременецькі гори та поклади кременю (місце майстерень) вплинули на розташування та функції давніх поселень (Кременець, Почаїв).
Статус поселень	8 клас	Вивчення, які населені пункти (Кременець, Шумськ, Вишгородок) є літописними містами, і як це позначено на археологічних картах.

9 Клас (Соціальна та економічна географія України)

Це ключовий клас для реалізації більшості детальних аналітичних прикладів, пов'язаних із населенням Кременецького району.

Тема / Принцип	Клас	Конкретна реалізація на прикладі Кременеччини
Система розселення та ієрархія	9 клас	Застосування ієрархічної моделі (I–VI рівні) для класифікації всіх сіл своєї ОТГ. Аналіз контрасту між Агломераційними селами (III-A) та Периферійними центрами (III-B).
Демографічний та міграційний аналіз	9 клас	Аналіз природного руху та маятникової міграції між селами III-A рівня та містом Кременець. Розробка віково-статевих пірамід для порівняння демографічної стійкості.

Функціональна спеціалізація	9 клас	Визначення функціональної ролі історичних центрів (освітній Кременець, духовний Почаїв, аграрний Ланівці) та їхній вплив на трудові ресурси району.
Регіональне планування	9 клас	Обґрунтування проблем нераціонального використання ресурсів та необхідності рекультивації на місцевих прикладах (якщо є торфовища).

10–11 класи (Географія: регіональний аспект, глобальні проблеми).

В 10-11 класах краєзнавчий принцип можна використати для синтезу і узагальнення та прогнозування.

Тема / Принцип	Клас	Конкретна реалізація на прикладі Кременеччини
Проблеми та перспективи ОТГ	10–11 клас	Аналіз і прогнозування подальшого розвитку ОТГ з урахуванням викликів депопуляції у V–VI рівнях та потреб у трудових ресурсах, сформованих внаслідок міграції.
Регіональні диспропорції	10 клас	Порівняння демографічних показників Кременецького району з середніми показниками України та країн Європи для виявлення специфічних регіональних диспропорцій.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз демографічної ситуації в Кременецькому районі дозволяє зробити такі висновки:

1. Нами узагальнено теоретико-методологічні основи геодемографічних досліджень, зібрано, систематизовано і опрацьовано значний об'єм статистичної інформації, літературних та інтернет-джерел про населення і демографічну ситуацію в Кременецькому районі у єдиній базі даних;

2. Дослідженнями, проведеними нами, встановлено, що демографічна ситуація у Кременецькому районі, як і в інших районах Тернопільщини, – критична. Внаслідок вичерпання демографічного потенціалу зменшення чисельності населення в Кременецькому районі й надалі продовжуватиметься. Статеві-вікова піраміда має вигляд «урни», характерний для країн із регресивним типом відтворення населення. Це проявляється у вузькій основі (мала кількість дітей) та значному домінуванні старших вікових груп. Структура статеві-вікової піраміди вказує на те, що старіння населення Кременецького району є глибоким і незворотним в найближчі десятиліття. Високе навантаження людьми похилого віку (371 особа на 1000 працездатних) буде тільки зростати. Проблеми старіння населення посилює відтік молоді з району, особливо із сільських місцевостей. Екстремально великий гендерний дисбаланс, який добре фіксується на вершині статеві-вікової піраміди (особи віком 60+ років), є наочною ілюстрацією соціально-медичної проблеми підвищеної смертності чоловіків у працездатному віці. Зазначимо також, що навантаження людьми похилого віку (371 особа) значно перевищує навантаження дітьми (283 особи). Це свідчить про глибоке демографічне старіння району, що створює значне фінансове навантаження на систему соціального забезпечення та пенсійний фонд, оскільки більшість ресурсів, спрямованих на непрацездатне населення, йде на підтримку старших поколінь

3. Рівень смертності населення Кременецького району у 2024 р. становив 14,0 ‰), у порівнянні з іншими адмінрайонами Тернопільщини був найвищим (Тернопільський район – 12,0, Чортківський – 13,6), і, відповідно, перевищував середньообласний показник (12,8‰) на 1,2‰.

4. В ієрархії причин смерті мешканців Кременецького району перші позиції займали хвороби системи кровообігу, новоутворення та нещасні випадки. На ці хвороби припало майже 90% (89,3%) від усіх смертей, які були зафіксовані у 2024 р. Головною причиною того, що рівень смертності населення у сільських місцевостях дещо вищий, ніж у містах, є переважання в структурі населення сіл осіб похилого віку у поєднанні з важкими умовами сільського побуту та нижчою доступністю до якісних медичних послуг.

Потужним фактором розвитку нових та ускладнення наявних хронічних захворювань (передусім серцево-судинних), що можуть призвести до передчасної смерті, є гострий хронічний стрес, в якому зараз перебуває значна частина населення нашої країни внаслідок збройної агресії рф.

Великий рівень смертності зумовлений низкою факторів, основним з яких є структурний фактор – значна частка осіб похилого віку.

5. Базуючись на отриманих результатах досліджень, нами обґрунтовано низку першочергових заходів, які спрямовані на поліпшення медико-демографічної ситуації в Кременецькому районі.

6. Обґрунтовано можливості використання матеріалів магістерської роботи в школі під час вивчення населення України. Розроблено приклади уроків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Археологія Української РСР: У 3-х т. Т.1.: Первісна археологія. Київ: Наукова думка, 1971
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Абрис, 1998. 464 с.
3. Білоус Н. Магдебурзькі привілеї Кременця XV-XVI століть. *Студії і матеріали з історії Волині. 2009* / Ред. випуску В. Собчук. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. С. 33-40. URL: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/2fw11h1rZnjuav3wixdDeIBeRr4QVsd6ZxWWJMo4.pdf>
4. Боднарчук Ю.В. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.). Тернопіль, 2009. 315 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bodnarchuk_Yuliia/Osoblyvosti_rozselennia_i_adaptatsii_na_Ternopilschyni_ukrainskoho_naselennia_deportovanoho_z_teryto.pdf
5. Боровик М. Українсько-канадські взаємини: історико-культурний огляд. Торонто, 1978. 640 с..
6. ВООЗ. Частка чоловіків і жінок віком від 15 років і старше, які курять тютюнові вироби. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20200127064452/https://ourworldindata.org/who-smokes-more-men-or-women>
7. Горбась І. М., Стражеска М. Д. Фактори ризику серцево-судинних захворювань: куріння. *Практична ангіологія*. 7-8(46-47). 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://angiology.com.ua/ua/archive/2011/7-8%2846-47%29/article-439/faktori-riziku-sercevo-sudinnih-zahvoryuvan-kurinnya>
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 1 : До початку XI віку. 736 с.
9. Дем'янчук І. П., Дем'янчук П. М. Сучасні тенденції смертності населення Тернопільської області. *Екологічні проблеми природокористування та охорона навколишнього середовища: Зб. наук. праць Другої Всеукр. наук.-*

- практ. конф. за міжнар. участю (Рівне, 21-23 жовтня 2015 р.); за ред. проф. Д. В. Лико [та ін.]. Рівне: РДГУ, 2015. С. 56-57.
10. Дем'янчук П. М., Дем'янчук, І. П., Вольська А. С. Аналіз і оцінка медико-географічної ситуації. *Географія Тернопільської області*: монографія: в 2 т. Т. 2: Населення. Господарство / за ред. М. Сивого. 2-ге вид., перероб. і доп. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2020. С. 352-374.
 11. Дем'янчук П., Заставецька Л. Природний рух населення. *Географія Тернопільської області*: монографія: в 2 т. Т. 2: Населення. Господарство. 2-ге вид., перероб. і доп. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2020. С. 6-30.
 12. Демогеографія: навчальний посібник / В.О. Джаман [та ін.]; ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Чернівці:Рута,2002. 160 с.
 13. Доценко, А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). К.: НАН України, РВПС України, 2010.
 14. Законодавчі підходи до вирішення питань, пов'язаних зі старінням населення в Україні: Матер. сем. ВР Ради України, 11-12 січня 2006 р. Київ, 2006. С. 48-55.
 15. Заставецька Л. Б.. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: Монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.
 16. Заставецька Л.. Принципи формування і механізми функціонування нових територіальних громад і систем розселення у процесі реформування адміністративно-територіального устрою України. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*, 2013. № 672-673. С. 95-100.
 17. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Тернопільська область / голов. редкол. П. Т. Тронько. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 640 с. URL: <https://ukrssr.com.ua/ternop/ternopilska-epohu-feodalizma>
 18. Кобернік С. Г. Методика викладання географії в школі : навч.-метод. посіб. Київ : Навчальна книга, 2006. 320 с.

19. Комплексне демографічне дослідження в Україні / С.І. Пирожков, Е.М. Лібанова, Н.С. Власенко та ін./ за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Український центр соціальних реформ, 2006. 188 с.
20. Кременець. Карта історико-культурної спадщини. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/kremenets-karta-storiko-kulturno-spadshchini/>
21. Кременецький повіт (II Річ Посполита). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/~2%D0%B0\)#cite_ref-1](https://uk.wikipedia.org/wiki/~2%D0%B0)#cite_ref-1)
22. Крушельницька Л. І., Мацкевой Л. Г., Свешніков І. К., Попович І. І., Балагурі Е. А., Герета І. П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза. Київ, 1982. 195 с.
23. Куставська О.В. Комплексний статистичний аналіз закономірностей розподілу населення за статтю та віком (на прикладі Тернопільської області). *Регіональна економіка* 2007. С.135-145
24. Мацкевий Л. Г. Неоліт Волині. Київ: Наукова думка, 1993. 320 с.
25. Навчально-краєзнавчий атлас Тернопільської області / Сохацький М.П. Археологія. Львів: ЛНУ, 2000. С. 21.
26. Надтока О. Ф. Краєзнавство як чинник формування етнокультурної компетентності учнів. *Наукові записки НДУ ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 3. С. 98–103.
27. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002– 2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна; НАН України, ІДСД імені М.В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
28. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна 2008. С. 10.
29. Населення. *Статистичний щорічник Тернопільської області за 2020 рік* / За ред. В. Г. Кирича. Тернопіль: ГУС,, 2021. С. 224-239.
30. Онищук Я. І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2018. 568 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Onyschuk_Yaroslav/

Naseleattia_Zakhidnoi_Volyni_ta_Zakhidnoho_Podillia_u_pershii_polovyni_I_tys_n_e_kulturno-istorychnyi.pdf

31. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області: стат. довідник / Гол. ред. В.Г.Богайчук. Тернопіль, 2020. 119 с.
32. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області: стат. довідник / Гол. ред. В. Т. Юровський. Тернопіль, 2023. 45 с.
33. Островерха Ю. А., Дуб Р. Ю. Протидія туберкульозу на рівні місцевих громад: метод. посіб. Львів, 2016. С. 44.
34. Пальян З. О. Демографічна статистика: навч.-метод. посібник. Київ: КНЕУ, 2003. 132 с.
35. Пастернак Я. Археологія України: первісна, класична, середньовічна історія України. Торонто, 1961. 788 с.
36. Підгорний А.З. Курс демографічної статистики: навч. посіб. Одеса: ОДЕУ, 2008. С.48.
37. Про створення комісії для підведення підсумків інвентаризації об'єктів культурної спадщини в Тернопільській області за 2006-2009 роки / Наказ управління культури Тернопільської ОДА №16 від 27.01. 2010 р. <https://uk.wikisource.org/wiki~%E2%80%A6%C2%BB>
38. Рингач Н. О. Проблема надсмертності чоловіків в Україні: гендерний аналіз у державному управлінні охороною громадського здоров'я. *Стратегічні пріоритети*. № 3(8). 2008. С. 142-148.
39. Розподіл постійного населення Тернопільської області за статтю та віком на 1 січня 2022 року. Статистичний збірник. Тернопіль, 2023. 22 с.
40. Руденко Ю. В. Рекомендації Європейського товариства кардіологів 2012 року щодо профілактики серцево-судинних захворювань у клінічній практиці. *Серце і судини*. 2013. № 2. С. 16-25.

41. Салій М. Кременецька районна система розселення та особливості її Трансформації в умовах децентралізації. *Наукові записки ТНПУ. Серія географія*. №1. 2023. С. 95-108.
42. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ: Наукова думка, 1974. 205 с.
43. Свідрук І. І. Аграрна історія України кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Волинської, Київської та Подільської губерній): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 352 с.
44. Сегіда К. Статеві-вікова структура населення м. Харкова як основа його демографічного капіталу. *Часопис соціально-економічної географії*. Вип. 13(2) 2012. С. 73-76.
45. Сегіда К.Ю. Деякі питання уточнення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії. *Часопис соціально-економічної географії*: Міжрегіон. зб. наук. праць. Харків, 2010. Вип. 8(1). С. 146-150.
46. Ситник О. Палеоліт Волині: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. 168 с.
47. Сімаченко А. На Тернопільщині існують села-привиди. *Сайт міста Тернополя*. 0352. URL: <https://www.0352.ua/news/1726845/na-ternopilsini-isnuut-sela-prividi>
48. Смертність населення України у трудоактивному віці: монографія / Е. Лібанова, Н. Левчук, Н. Рингач [та ін.]; відп. ред. Е. Лібанова. Київ: ІДСД НАН України, 2007. 211 с.
49. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2022 рік. Тернопіль, 2022. С. 23-36.
50. Статистично аналітичні матеріали / Тернопіль. обл. інформ.-аналіт. центр медичної статистики. URL: <https://phc.te.ua/ua/2030-diagnostika-zahvoryuvan-shvidki-posilannya>
51. Стешенко В., Курило І., Слюсар Л. Деформації статеві-вікового складу населення та ризики трансформації сім'ї. *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків*: Кол. наук.-аналіт. моногр. [За ред. Е. М.

- Лібанової]. Київ: ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. 496 с.
52. Стешенко В.С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення. *Науково-економічний та суспільно-політичний журнал «Демографія та соціальна економіка»*. Київ ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, №1(13) 2010. С. 3-14.
53. Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Тернопіль : ТОВ Терно-граф, 2014.
54. Терський С. Археологічні дослідження міста Кременця та його околиць. *Студії і матеріали з історії Волині. 2009* / Ред. В. Собчук. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. С. 25-32. <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/2fw11h1rZnjuav3wix2DeIBeRr4QVsd6ZxWWJMo4.pdf>
55. Топузов О. М. Географічна освіта в Україні: проблеми і перспективи. Київ: Педагогічна думка, 2009. 248 с.
56. Топузов О., Кобернік С., Масляк П. та ін. Методика навчання географії у 6 класі: Програма, посібник, поурочні плани. Харків: Основа, 2005. 240 с.
57. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підр. для студ. географ. спеціальн. ВНЗ. Одеса: Астропринт, 2005. 544 с.
58. Універсальне охоплення послугами охорони здоров'я. Аналітична довідка ООН. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-12/UN%20Policy%20Paper%20on%20UHC_final%20UKR.pdf
59. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Т. 1–2. Вінніпег: Накладом Товариства Волинь, 1984.
60. Чисельність наявного населення Тернопільської області на 1 січня 2022 року. Статистичний збірник / за ред. Н. Дідуник. Тернопіль, 2023. 52 с.
61. Шипуліна Г. М. Реалізація краєзнавчого принципу у навчанні географії. *Географія та економіка в сучасній школі*. 2015. № 6. С. 27–30.
62. Шипуліна Г. М. Теоретичні засади краєзнавчої роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. *Проблеми та. перспективи розвитку науки на початку*

третього тисячоліття: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Полтава, 2010.
С. 138–140

63. Ященко Ю. Б., Семенюк О. А. Передчасна смертність населення та шляхи її попередження в Україні (аналітичний огляд наукової літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2011. № 3 (19). С. 143-150.

64. Eurostat. Causes of death – standardized death rate, 2019. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php>

65. Eurostat. Life table [demo_mlifetable]. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections>

66. Gromada.info. Портал об'єднаних громад України URL: <https://gromada.info/>

67. <https://irp.te.ua/verby-tsya-shums-ky-j-rajon-ternopil-s-ka-oblast/>

68. <https://polona.pl/item-view/870a724d-fad8-4729-8df9-f0148d95c8d1?page=0>

69. Mapa Gmin Rzeczypospolitej Polskiej, GUS 1938 URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Powiat_krzemieniecki.png

70. Mapa pow. krzemienieckiego : wojew. wołyńskiego : skala 1:300 000

71. Mortality and life expectancy statistics. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/Mortality_and_life_expectancystatistics

72. World Health Report 2002. Reducing Risk, Promoting Healthy Life. Женева: ВОЗ, 2002. 248 с.

ДОДАТКИ

Додаток А**Територіальні громади Кременецького району**

Додаток Б.1

Основні археологічні пам'ятки кременецького району

Населений пункт	Пам'ятки археології та їхній період
Кременець	Пізній палеоліт: Стоянка (урочища Куличівка, Дівочі скелі, г. Маслятин); Крем'яно-обробна майстерня; Два довготривалих поселення (~30 і 25 тис. р. тому). Бронзова доба: Майстерня крем'яних знарядь; Поселення комарівської культури (в окол.). Доба раннього заліза: Поселення (г. Черча). Давньоруський час: Городище / укріплення (г. Замкова).
Шумськ	Пізній палеоліт: Стоянка. Енеоліт: Поселення трипільської культури. Бронзова доба: Поселення комарівської культури (в окол.). Давньоруський час: Городище літописного міста (перша згадка 1150 р.).
Білокриниця	Пізній палеоліт: Стоянка. Неоліт / Енеоліт: Поселення трипільської культури (в окол.); Крем'яно-обробна майстерня (ур. «Зелена Діброва»). Бронзова доба: Поселення комарівської культури.
Ланівці	Пізній палеоліт: Стоянка. Енеоліт: Поселення трипільської культури (ур. Левада). Давньоруський час: Городище (в околицях).
Вишнівець	Енеоліт: Поселення трипільської культури.
Ст. Вишнівець	Пізній палеоліт: Стоянка. Енеоліт: Поселення трипільської культури.
Почаїв	Пізній палеоліт: Крем'яно-обробна майстерня. Давньоруський час: Поселення / городище.
Старий Почаїв	Пізній палеоліт: Крем'яно-обробна майстерня. Бронзова доба - Доба раннього заліза: Кургани. Давньоруський час: Поселення / городище (в околицях).
Великі Бережці	Мезоліт: Поселення, стоянка. Енеоліт: Поселення трипільської культури. Рання бронза: Поселення.
Лопушне	Бронзова доба - Доба раннього заліза: Поселення комарівської / висоцької культур / Кургани. Раннє Середньовіччя: Курганний могильник / черняхівська культура. Давньоруський час: Поселення.
Сураж	Пізній палеоліт: Стоянка. Доба раннього заліза: Поселення. Давньоруський час: Поселення. Пізнє Середньовіччя: Городище.
Богданівка	Енеоліт: Крем'яно-обробна майстерня; Поселення трипільської культури. Доба раннього заліза: Поселення.
Кутянка	Пізній палеоліт: Стоянка. Неоліт / Енеоліт: Крем'яно-обробна майстерня. Давньоруський час: Поселення.
Стіжок	Пізній палеоліт: Стоянка.

	Давньоруський час: Поселення.
Чугалі	Бронзова доба: Курганні могильники. Бронзова доба - Доба раннього заліза: Два кургани.
Вел. Млинівці	Бронзова доба - Доба раннього заліза: Поселення комарівської / висоцької культур / Кургани. Давньоруський час: Поселення.
Борщівка	Рання бронза: Крем'яне-обробна майстерня. Давньоруський час: Поселення.
Бодаки	Енеоліт: Поселення трипільської культури.
Борсуки	Бронзова доба - Доба раннього заліза: Поселення комарівської / висоцької культур / Кургани.
Лосятин	Бронзова доба - Доба раннього заліза: Поселення комарівської / висоцької культур / Кургани.
Куликів	Доба раннього заліза: Поселення. Давньоруський час: Городище / укріплення (ур. Панський двір).
Гриньки	Доба раннього заліза: Поселення. Давньоруський час: Поселення.
Ст. Олексинець	Доба раннього заліза: Поселення. Давньоруський час: Поселення.
Ванжулів	Пізній палеоліт: Стоянка. Бронзова доба: Поселення комарівської культури.
Вел. Горинка	Пізній палеоліт: Стоянка. Раннє Середньовіччя: Курганний могильник / черняхівська культура.
Малі Бережці	Мезоліт: Поселення, стоянка.
Сапанів	Мезоліт: Поселення, стоянка.
Малі Вікнини	Бронзова доба - Доба раннього заліза: Поселення комарівської / висоцької культур / Кургани.
Лідихів	Раннє Середньовіччя: Курганний могильник / черняхівська культура.
Бакоти (Вишнівецька ТГ)	Раннє Середньовіччя: Городище-сховище (імовірно, дулібів/бужан/волинян).
Шпиколоси	Давньоруський час: Могильник курганний.
Новий Кокорів	Давньоруський час: Городище.
Мала Білка	Давньоруський час: Поселення.
Бриків	Давньоруський час: Поселення.
Васьківці	Давньоруський час: Поселення.
Обич	Давньоруський час: Поселення.
Підгайці	Давньоруський час: Поселення.
Лішня	Давньоруський час: Поселення.
Вишгородок	Пізній палеоліт: Стоянка. Пізнє Середньовіччя: Городище (XIV-XVII ст.).
Інші населені пункти (по одному типу пам'ятки)	Пізній палеоліт: Стоянка (Снігурівка, Цеценівка, Мал. Загайці, Двірець, Дунаїв, Кудлаївка, Буглів, Веселівка). Неоліт / Енеоліт: Крем'яне-обробна майстерня (поблизу Підлісців). Енеоліт: Крем'яне-обробна майстерня (Богданівка). Рання бронза: Поселення (Вел. Бережці). Бронзова доба: Курганні могильники (Великі Загайці). Доба раннього заліза: Поселення (Катеринівка, Очеретне, Іванківці).

Додаток Б.2

Літописні міста Кременецького району

Поселення	Перша літописна згадка	Рік згадки
Шумськ	Іпатіївський літопис	1150 рік
Вишгородок (як "Вигошев")	Іпатіївський літопис	1152 рік
Кременець	Галицько-Волинський літопис	1226 рік

Складено за даними [53]

Міста та містечка Кременецького району, які володіли Магдебурзьким правом

Населений пункт	Дата надання Магдебурзького права	Історичний статус
Кременець	1438 рік	Великий адміністративний та торговельний центр Волині.
Ланівці	1545 рік	Велике містечко, торговельний центр.
Вишнівець	1640 рік	Резиденція магнатів, важливий оборонний пункт.
Вишгородок	1723 рік	Містечко, торговельний та ремісничий центр.
Шумськ	1759 рік	Значний економічний центр Волині.
Почаїв	1778 рік	Духовний та економічний центр, пов'язаний з Лаврою.

Складено за даними [53]

Додаток В.1

Чисельність постійного населення
по адміністративних районах та області (станом на 01.01.2022 р.)

	Чисельність постійного населення, осіб			Частка населення в загальній чисельності, %	
	усього	міське	сільське	міського	сільського
Кременецький район	140013	44152	95861	31,5	68,5
Тернопільський район	556821	316927	239894	56,9	43,1
Чортківський район	321628	105595	216033	32,8	67,2
Тернопільська область	1018462	466674	551788	45,8	54,2

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [39].

Додаток В.2

Чисельність постійного населення за статтю
по адміністративних районах та області (станом на 01.01.2022 р.)

	Чисельність постійного населення, осіб			Питома вага населення за статтю в загальній чисельності, %	
	обидві статі	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Кременецький район	140013	66236	73777	47,3	52,7
Тернопільський район	556821	258831	297990	46,5	53,5
Чортківський район	321628	152093	169535	47,3	52,7
Тернопільська область	1018462	477160	541302	46,9	53,1

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [39]

Додаток В.3

Динаміка чисельності постійного населення Тернопільської області за статтю¹ у 2016-2022 рр.

(на 1 січня)

	Чисельність постійного населення, осіб			Питома вага населення за статтю в загальній чисельності, відсотків	
	обидві статі	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
2016	1062458	566375	496083	53,3	46,7
2017	1055941	562369	493572	53,3	46,7
2018	1049061	558418	490643	53,2	46,8
2019	1042628	554836	487792	53,2	46,8
2020	1035444	550773	484671	53,2	46,8
2021	1027311	546211	481100	53,2	46,8
2022	1018462	541302	477160	53,1	46,9

¹ Розрахунки (оцінки) чисельності постійного населення за статтю здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [39]

Додаток В.4

Чисельність постійного населення за окремими віковими групами та статтю в розрізі адміністративних районів (станом на 1 січня 2022 року)¹
(осіб)

Область, район	Усього	З них у віці							
		0–14 років	0–15 років	0–17 років	15–64 роки	16–59 років	18 років і старше	60 років і старше	65 років і старше
Жінки									
По області	541302	76461	81928	92327	357562	311632	448975	147742	107279
Тернопільський район	297990	42189	45126	50859	199451	173781	247131	79083	56350
Кременецький район	73777	11806	12606	14137	47425	41420	59640	19751	14546
Чортківський район	169535	22466	24196	27331	110686	96431	142204	48908	36383
Чоловіки									
По області	477160	80396	86258	97131	342325	304558	380029	86344	54439
Тернопільський район	258831	44508	47744	53766	185084	164595	205065	46492	29239
Кременецький район	66236	12147	12999	14578	46771	41570	51658	11667	7318
Чортківський район	152093	23741	25515	28787	110470	98393	123306	28185	17882

¹ Розрахунки (оцінки) чисельності постійного населення за статтю та віком здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [39]

Додаток В.5

Середній вік жінок і чоловіків за типами місцевості у Тернопільській області (2016-2022 рр.)

(на 1 січня; років)

	Міська та сільська місцевість		Міська місцевість		Сільська місцевість	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
2016	42,5	37,5	40,7	36,8	43,9	38,0
2017	42,6	37,6	41,0	37,1	43,9	38,1
2018	42,8	37,8	41,3	37,3	44,0	38,3
2019	43,0	38,0	41,5	37,5	44,2	38,5
2020	43,1	38,3	41,7	37,7	44,3	38,7
2021	43,3	38,5	42,0	37,9	44,4	38,9
2022	43,4	38,6	42,2	38,0	44,5	39,1

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [54]

Додаток Б.6

Коефіцієнти народжуваності за віком матері та сумарний коефіцієнт народжуваності (за [49])

(кількість живонароджених на 1000 жінок відповідного віку)

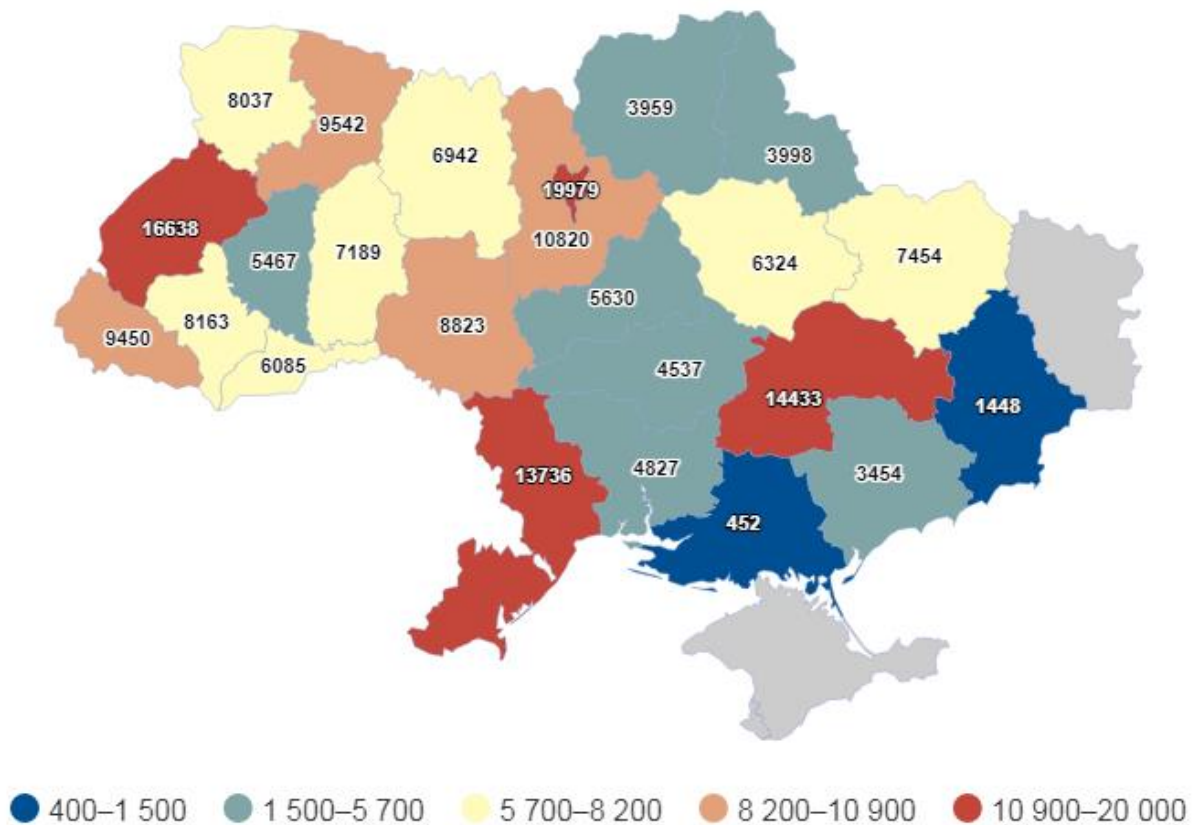
	Коефіцієнти народжуваності за віком матері								Сумарний коефіцієнт народжуваності ²
	15–49 ¹ років	15–19 ¹ років	20–24 роки	25–29 років	30–34 роки	35–39 років	40–44 роки	45–49 ¹ років	
1990	63,6	60,7	218,1	103,5	40,8	12,6	3,3	0,3	2,197
1995	51,8	62,7	162,0	87,8	31,5	10,6	2,6	0,2	1,786
2000	37,4	38,0	123,8	62,8	25,6	8,1	2,0	0,1	1,302
2005	38,6	34,2	106,5	75,9	32,9	10,5	2,0	0,1	1,311
2010	43,0	28,8	106,5	86,0	47,5	15,7	3,4	0,1	1,440
2015	41,1	25,1	96,4	87,3	46,3	20,7	3,6	0,3	1,399
2017	36,3	19,1	81,1	83,5	44,7	18,6	3,5	0,2	1,253
2018	33,8	16,8	76,0	79,0	43,5	17,0	3,8	0,2	1,182
2019	31,5	13,9	68,7	76,3	43,3	16,8	3,7	0,4	1,115
2020	31,7	12,5	66,5	77,7	47,0	19,0	3,6	0,2	1,132
2021	29,6	12,0	60,4	75,1	45,8	18,4	3,8	0,2	1,078

¹ До цих груп відповідно включено кількість живонароджених у матерів у віці до 15 і старше 49 років.

² На одну жінку.

Додаток Б.7

Кількість новонароджених в Україні. 2023 р. [50]

Сумарний коефіцієнт народжуваності в Європі і в Тернопільській області
(складено за даними Євростату [72])

Додаток В.1

Смертність за окремими причинами (Тернопільська область, 2005-2021 рр.)
(осіб)

	Всього померлих (A00–U85)	За окремими причинами:								
		хвороби системи кровообігу (I00–I99)	новоутворення (C00–D48)	зовнішні причини смерті (V01–Y89)	хвороби органів травлення (K00–K92)	хвороби органів дихання (J00–J98)	деякі інфекційні та паразитарні хвороби (A00–B99)	причини смерті, позначені кодами для особливих цілей (U00– U05)	з них від	
									COVID-19, вірус ідентифікований (U07.1)	COVID-19, вірус неідентифікований (U07.2)
2005 ¹	16802	11444	1964	963	538	920	199	–	–	–
2010	15616	11157	1904	658	387	777	143	–	–	–
2015	15253	10947	1935	650	370	731	102	–	–	–
2016	14954	10770	1904	596	390	657	94	–	–	–
2017	14814	10729	1883	599	384	562	66	–	–	–
2018	15013	10883	1862	600	447	523	88	–	–	–
2019	14754	10831	1738	668	447	474	62	–	–	–
2020	15829	11416	1842	501	456	515	61	519	511	8
2021	16841	11221	1680	597	442	531	59	1749	1727	22
2024	13076	90094	1743	811	489	333	55	–	–	–

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [39,49]

Додаток В.2

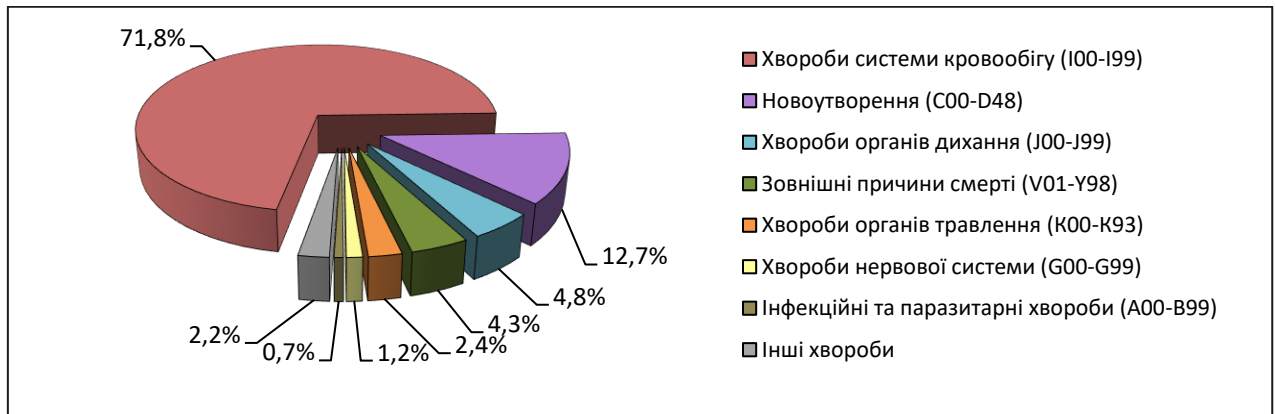
Смертність населення Тернопільської області за основними причинами
(на 100 тис. осіб наявного населення)

	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2024
Від усіх причин	1505,7	1437,3	1428,4	1431,0	1415,5	1529,9	1641,2	13076
у тому числі від								
деяких інфекційних та паразитарних хвороб	17,8	13,2	9,6	8,4	5,9	5,9	5,8	5,4
новоутворень	176,0	175,2	181,2	177,5	166,7	178,0	163,7	171,1
хвороб системи кровообігу	1025,5	1026,9	1025,2	1037,4	1039,2	1103,4	1093,5	892,9
хвороб органів дихання	82,4	71,5	68,5	49,9	45,5	49,8	51,7	32,6
хвороб органів травлення	48,2	35,6	34,7	42,6	42,9	44,1	43,1	48,0
зовнішніх причин	86,3	60,6	60,9	57,2	64,1	48,4	58,2	79,6

* Складено за даними Тернопільського обласного інформаційно-аналітичного центру медичної статистики [39, 49].

Додаток В.3

Структура основних причин смертності населення Тернопільської області у 2021 р., %

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [32]

Додаток В.4

Динаміка смертності дітей у віці до 1 року (Тернопільська область)

Кількість померлих дітей	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2024
осіб	131	98	98	82	54	50	45	39	
на 1000 живонароджених	12,3	8,9	8,2	7,5	6,3	6,2	5,7	5,3	6,9

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [49]

Додаток Г

Вплив на здоров'я населення факторів ризику [12]

Групи факторів ризику	Рівень впливу (%) за оцінкою різних вчених		
	Robbins, 1980	Лісіцин, 1982	ВООЗ
1. Спосіб життя	51–52	50–55	50–55
2. Стан навколишнього середовища (екологічні фактори)	20–21	15–20	20–25
3. Спадковість	19–20	15–20	15–20
4. Рівень медичного обслуговування (доступність та якість надання медичних послуг)	8–9	10–15	10–15